

Ma. 245^३

१० बलवंत पांडुरंग ऊर्फ अण्णा किलोंसकरहुत

संगीत सौभद्र नाटक.

अनंत विनायक पटवर्धन यांनी

पुर्ण थें

“ आर्यभूषण ” छापखान्यात छापून प्रसिद्ध केले.

—
नवी आवृत्ति.

— C). ५००८।
— (१९९६)

(७) मुसलमासंबंधी सर्व हळ आर्यभूषण छापखान्याचे नाटक यांनी
आपल्याकडे डेविले आहेत.)

हें लहानसे पुस्तक
(कैलासवासी)

राववहादुर केरो लक्ष्मण छत्रे,
प्रोफेसर, डेक्न कॉलेज, पुणे,
यांस

त्यांच्या अलौकिक गुणांवर लुब्ध होऊन,
ग्रंथकार्यानिं अतिविनयपूर्वक अर्पण केलें आहे.

बळवंत पांडुरंग किलोसकर,
ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना.

दोन तीन वर्षांपूर्बी कोहिं एक कारणानें हा सो-
शास्त्री कल्पना माझ्या मनात उम्भवून तदनुसार श्रीमहा-
कवि कालिदास याच्या अभिज्ञान शाकुन्तलाच्या
चार अंकांचें भाषांतर संगीतात केले व त्यास योग्य
अशी मंडळी अनुकूल शाल्यानें त्याचा रंगभूमीवर श-
योग्यांची करून दाखविला; तो रसिकजनांस मान्य शाला
असें वाटल्यावरून दुसरे वर्षी त्या नाटकाच्या पुढच्या
तीन अंकांचेही भाषांतर करून, तो शंथ संपूर्ण सर्व
प्रयोग आमच्या मित्रमंडळींच्या दृष्टीसमोर आणला.
आतो या तिसच्या वर्षी आमच्या आर्यवंधुंची सेशा
करण्यास कोणतें साधन मिळवावें या विवंचनेंत असती
दुसरीं प्राचीन नाटकें पुष्कळ पुढे येऊन उभीं राहिलीं.
परंतु आपल्यापाशीं अनुकूल असलेल्या मंडळीकडे पहाती
ती सर्व नाटकें माझ्या दृष्टीनें असाध्यशीं वाढूं लागलीं.
या कारणामुळे आपल्या पुराणातील एखादा इतिहास
येऊन त्यावर स्वकपोलकल्पित नाटकाची रचना करून
हें वर्ष साजें करावें, असा विचार मनात ठसला-
नंतर तसे इतिहास पुष्कळ मनात येऊन हा अर्जुन-

(२)

सुभद्राविवाहाचा इतिहास सर्व प्रकारे ठीकसा वाट-
ल्याने यथामति त्यास नाटकरूप देऊन हें संगीत सौभद्र
नाटक तयार केले. नाटकाचे निवंध पुष्कळ आहेत;
तिकडे जितके द्वेषेल तितके लक्ष देऊन याची रचना
केली आहे. किंती एक ठिकाणी इंग्लिश पद्धतीवरही
यांत रस आले आहेत. सारांश, हें नाटक प्वतंत्र रीतीने
तयार न होता अनुकूल असलेल्या मंडळेकडे पाहून
रचिले असल्यामुळे सुज्ञ रसिक यांतील, जेषांकडे दृष्टि
न देतां, अल्य गुणांचा बहुमान करतील अशी आशा
करतो.

अथकर्ता.

दुसऱ्या व पुढील आवृत्तींची प्रस्तावना.

संगीत शाकुंतलाप्रमाणे हेंही न टक विद्वान् व
रसिक जनांच्या पसंतीस उतरले आहे किंवा नाहीं,
याची प्रतीति प्रत्यक्षानुभवावरून जारी लोकांना मि-
ळाली आहे व मिळत आहे. पु यासारख्या ठिकाणी
पंधरा पंधरा वीस वीस प्रयोग झेऊन देखील अजून
प्रयोगदिव्यकूऱ्या भुंडीच्या झुंडो थिएटरच्या दारावर
प्रयोगाच्या गत्रीं येऊन थडकतातच. संगीत शाकुंत-

लापेक्षांही या नाटकात ग्रंथकर्त्त्याच्या कावेत्वशक्त्याच तेज विशेष चमकते. रा. रा. अण्णासाहेबांच्या कल्पना-चातुर्याची झांक यांत वरीच दिसून येत आहे; पात्रांच्या अनुरोधानें या नाटकातील विषयाची योजना झाल्यानें या नाटकाचा प्रयोग उन्नम वठतो, व त्यांतील रसाचा आस्वाद किंतीही घेतला तरी वीट आणीत नाहीं, या गोष्टी साधारणतः सर्वांना मान्य आहेत.

सुभद्राहरण हें चरित्रच आमच्या स्त्रीपुरुषसमाजाच्या प्रीतींतीले आहे; त्यांत रा० रा० अण्णासाहेबांनी तें “ पुनर्दुभुक्षाकरणी ” आपल्या कल्पनाशक्तीनिं नवीन गोष्टींचा मालमसाला घालून “ तिखटची केले. ” मग तें लोकांना कां प्रिय होऊं नये? सुभद्रेचीं करुण-रसप्रधान पद्ये अचालवृद्धांच्या तोंडून, तालसुरांच्या नियमांवर विशेषसा जुलूम न होतां ऐकूँ येऊं लागलीं आहेत; तेहां हें एक नवीनच करमणुकीचें साधन रा० रा० किलोंसकरांच्या कृपेनें आम्हांस मिळालें याबद्दल त्यांचे उपकार मानणे वाजवी आहे. संगीत वैगेरे जन-मनआल्हादनाचीं जीं साधनें त्यांचा आजपर्यंत अस-भ्यतेशीं नित्यसंबंध जडल्यासारखें दिसत होतें, तीं पुनः शुद्ध होऊन सभ्य समाजाला लाभतील असें दिसत आहे.

(४)

असल्या प्रकारच्या सदाननंद देणाऱ्या साधनांचा कै-
लाव जितका जास्ती होईल तितका चांगला; मळण या
पुस्तकाच्या वरचेवर नव्या आवृत्ती काढाव्या लागत
आहेत, ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे. मार्गील आवृत्तीस
लोकांचा आश्रय चांगला मिळाला तसाच याही आ-
घृतीस मिळेल अर्शा उमेद आहे.

पुस्तकप्रकाशक.

संगीत सौभद्र नाटक.

अंक १ ला.

नान्दी.

सूत्रधार—

[राग भूप-ताल त्रिताल.]

नमुनि ईशाचरणा ॥ करिन मग गजाननाच्या
पादस्मरणा ॥ नमु० ॥ ध्रु० ॥
सुकविरलमाला ॥ अतिशौभा दे यदीय सुंदर
वृक्षाला ॥ जिच्यामध्यें महामणी प्रकाश पाडित
सुवर्णपद्मीं बसोनियां कालिदास राणा ॥ नमु० ॥

[नमामि माहिषासुरमर्दिनी, या चालीवर.]

तुह्यां तो शंकर सुखकर हो ॥ हिमधरास्थित
विकट काननि तप करी प्रियकरी शुभकरी
सुंदरी तिजवरी भुलत निज कैलासनगिं तो ॥
शंकर सुखकर हो ॥ ध्रु० ॥ पद्मजा सुररिषुसही
अवमानुनी इंद्रा चंद्रा सकलां सोङुनी
पर्णनीं कुंदरैदनि सुकुंतलावेणी जाहली शिवव-

१ भयंकर. २ ब्रह्मदेवास. ३ विष्णु. ४ विवाहाकरिता. ५
इदाप्रमाणे शुभ्र भावेत दंत यिचे. ६ कुरुक्ष्या केसानीं शक्त.

रानुमारिणी पर्वताश्रिरामणी अर्पि कन्या सद्-
गुणी हर्षनिर्भर करग्रहणीं झाला महादेवास तो॥
शंकर सुखकर हो ॥ तुहां० ॥ १ ॥

प्रेमपुरस्तर ईश्वराचं स्तवन इतके झोलें तरी पुरे आहे.
आतां घरीं जाऊन भायेचं अनुमोदन घेऊन नंतर नाट-
कास आरंभ करावा. (इकडे तिकडे फिरुन पाहून) अरे,
माझी प्रियसर्हा इथें कुट्ठे दिसत नाही ! (पुनः पाहिलेसे
करून) ही पहा माझी प्रिया, मी इथें समोर उभा असतां
मजकडे पहान देखाल नाहीं; आपल्याच नादांत काढीं
गुणगुणत आहे ! तर ही काय म्हणत आहे तें ऐकूं.

[नटी प्रेवश करिते.]

नटी—

[जलभरन जात जमुनाके घाटपर, या चालीवर.]
झाली ज्याची उपवर दुहिता ॥ चैन नसे त्या तापवि
चिंता ॥ झाली० ॥ ध्रु० ॥ केवि सिले पति कुलीन
सुंदर ॥ लोकप्रिय धनवान जो झाता ॥ झाली० ॥
॥ १ ॥ सासु श्वशुर दिर जावा नणदा ॥ छळितिल
किंवा करितिल ममता ॥ झाली० ॥ २ ॥

चंद्र, हें सर्व हवें तसें मिळून लम झोलें म्हणजे तरी
चिता संपली असं होतें का ? नाहींच—
सासरिं मग ती कशि वागेल ही काळजि निशि-
दिनि पोळवि चित्ता ॥ झाली० ॥ ३ ॥

सूत्र०— (जवळ जाऊन) प्रिये, कन्येच्या लग्नाविषयीं
इन्ही अधीर कशाला होतेस ! पहा—

साकी.

कन्यैपूर्वीं तिच्या पतींत विधि निषजवितो भार्ये ॥
ईशाज्ञविण कांहिं न होती सृष्टीतिल तीं कायें ॥
ह्यणुनी स्वस्थ रहा ॥ विधिघटनेची वाट पहा ॥ १ ॥

नटी—पुरे वाई, नेहमीं असा वेदांत सांगायचा; ऊऱांने काय होणार आहे? मुलगी वाढत चालली तिच्याकरितां एखादे चांगलेसे स्थळ आपण नाहींना पहात?

सूत्र०—काय वेडा आहे पहा! अग आहांला कांहिंच का काळजी नाहीं असे रामजतेस तूं! ऐक तर—

दिंडी.

तुझी चिंता ती दूर करायातें ॥
करुनि आलॉ सखि लग्ननिश्चयातें ॥
विभव-सद्गुण-कुल-रूपयुक्त ऐसा ॥
असे जामाता रतिस मदन जैसा ॥ २ ॥

नटी—(आनंदानं आलिशून) वरें झालें वाई एकदाचें. पण प्राणनाथ, आतां एकच गोष्ट विचारायची आहे तेवढी सांग ह्यणजे झालें.

कामदा.

जन्म घेति ते कोणच्या कुलीं ॥
वसति नित्य ते कोणत्या स्थलीं ॥
जनक जननि हीं असाति कीं तयां ॥
द्रव्य किति दिलें दिवस किति वया ॥ १ ॥

सूत्र०—वा! ह्या एकच प्रश्न वाटतें! प्रिये, तुला फार

सांगायला नको आहे, कारण मी जें स्थळ ठरविले आहे तें तुझ्या माहितीतलेंच आहे.

नटी—तें कोणतें ?

सूत्र०—अग, या द्वारकेतच राहणारा माझ्या भगिनीचा पुत्र जो चंद्रकांत तोच वर ठरविला आहे, समजलीस !

नटी—(आनंदानें) तर मग दुधांत साखर पडल्यासारेंच शाळे.

सूत्र०—प्रिये, आमच्या कन्येच्या विवाहाच्या गोष्टीच का या सभासदांनी ऐकायच्या ! हे माझें नाटक पहाण्याकरिनां आले आहेत.

नटी—महाराज, आज नाटक कोणतं करणार आपण !

सूत्र०—एक—

साकी.

कालिदासमुखकविकृतिपक्कान्नातें सेवुनि विटले ॥
रसिक तयांना उन्हुमुक्षाकरणीं तिखटचि केले ॥
बलवत् कविवयं ॥ आपुल्या परिमित चातुर्यं ॥ १ ॥

तर अशा उद्घेषानेंत्या कर्वानें रचलेले जें संगीत सौभद्र नामक नाटक तें मी आज करून दाखविणार आहें. तर तत्संबंधीं सिद्धता कर.

नटी—ही मी तयार आहें, काय ती आज्ञा ब्हावी.

सूत्र०—प्रिये, या वसंतऋतूंतील समयाचें घर्णन ज्यांमध्ये यथार्थ असेल असें कांहीं गायन कर, नंतर नाटकास आरंभ करू.

नटी- ठाक आहे.—

[दिल छीनलिये, या चालीवर.]

वेशाखमासिं वासंतिक समय शोभला ॥ आम्रा-
सव पितुनि गान करिति कोकिला ॥ धू० ॥ या
जाइजुई मोगरिला बहर तो अला ॥ गुंजारव
करण्यांत गुंग मधुप जाहला ॥ नव पळव ते
फुटति सकल वृक्षगणांला ॥ कुसुमगंधयुक्तमंद
वात सूटला ॥ वै० ॥ १ ॥ अतिथंडगार चंद-
नाचि उटी लाढुनी ॥ वर जातिपुष्प-धदल हार
कंठिं घालुनी ॥ रमतात युवति चांदण्यांत पतिस
घेउनी ॥ लोकां शीतोपचार इष्ट वाटला ॥ वै० ॥ २ ॥
नगरांत लग्नमंडपांचि दाटि जाहली ॥ नरनारि
नदुनि वीथिंत मिरवीत चालली ॥ बहु वाय-
गजर दुमदुमुनी गर्दि उसळली ॥ दक्षिणार्थ
भिक्षुकगण पळत सूटला ॥ वै० ॥ ३ ॥

सुत्र०- शावास प्रिये शावास ! तू ज्याप्रमाणे समयाचें
वर्णन केलेंस त्वाचप्रमाणे तूत आमच्या या द्वारका नग-
रित चालें असून राजवाड्यत तर मोठ्याच समारंभाची
तयारी चालली आहे. कारण-

साकी.

झाली उपवर श्रीकृष्णाची भगिनि सुभद्रा तिजला ॥
दुर्योधन-भूपासि हलधरें दाया निश्चय केला ॥

(पद्यांत “ हा मुखी भरतकुलाधमा ! धर्मंजयर्वाणस

संगीत सौभद्र नाटक.

द्यायची असें ह्याणायचे सोडून त्वा अंधपुत्राचें नांव घेण्यास
तुला शंका कर्शीरे नाहीं आली ? ”)

सूत्र०— प्रिये, तीर्थयात्रा करीत करीत या द्वारकेस-
न्निध येऊन पोहोचला असा जो धनंजय, त्याला माझ्या
भाषणापासून कोण आलासें दिसतें, तर चल आपण
इथून निघून जाऊ.

(असें ह्याणून दोधेही जातात.)

(ही प्रस्तावना झाली.)

[तटंतर प्रवासवेश धारण केलेला असा अर्जुन प्रवेश करितो.]

अर्जुन— [“ हा मुखी ” इत्यादि पूर्वीक ह्याणून]—

[राग दिंशोटी-ताल दाढ़ा.]

नाहिं झाले पणमास मला राज्य सोडुनी ॥ तोंचि
विपरित हें काय एकज्यांत ये जनीं ॥ नाहिं० ॥
॥ ध्रु० ॥ काय माझा तो भाग अंधपुत्र सेवितो ॥
काय देवकिचा तनय कृष्ण वचन मोडितो ॥
काय हलधर नवरत्न मर्कटासि अर्पितो ॥ नवल
हेंचि मन्मनीं ॥ नाहिं० ॥ १ ॥

अहाहा ! प्रिये सुभद्रे, तुझीही रुति अशीच झालीना.

[राग लिलांबरी- ताल धुमाळी.]

गंगानदि ती सागर सोडुनी कूपा मिळण्या धावे ॥
किंवा राका चंद्रकलेने राहुमुखांत पडावें ॥ अथवा
चांडालाच्या सदर्नीं श्रुतिने काय रिज्ञावें ॥ किंवा

१ वेदांनीं.

कोमल हरिणीने त्या वृकगेहांत शिरावें ॥ कामधेनुने
आनंदाने खाटिकहस्ति पडावें ॥ तरी सुभद्रे तुं मज
सोङुनी अंधसुतासि वरावें ॥ ३ ॥

अथवा त्या अचलेवर मी काय हा दोषारोप करतों ? ती
पराधीन असत्यामुळेच असा प्रकार चालला असावा यांत
संशय नाहीं. कारण—

[कर्पुरधवलांगा, या कनटिकी चालीवर.]

होतों द्वारकाभुवनीं ॥ पाहिली प्रिया नयनीं ॥ पूर्ण
होती मला वशिनी ॥ कसा शठ ती वरिल कामिनी ॥
होतों० ॥ धु० ॥ ती तरुणी मजला निरखुनि वर श-
शिकर-विकसित कुमुदिनिंपरि हरिखुनि किंचित
मुरडुनि मधुर स्मित करि करिगमनी ॥ होतों० ॥ २ ॥
तर मग त्या झुंदरीने धृतराष्ट्रपुत्रासच वरावें अशाविष्यीं
रुष्णाचाही आग्रह झाला असावा काय ? (विचार कस्तुन)
छे छे । अशी गोष्ट कांहीं संभवत नाहीं. कारण—

[राग बिलावल-ताल त्रिवट.]

प्रतिकूल होइल कैसा कृष्णदेव मातें ॥ जाहले प्रा-
णाहूनी प्रिय भक्त ज्यातें ॥ प्रति० ॥ धु० ॥ आमुच्या
उत्कर्षाने हर्ष जया होतो ॥ दुःखितां पाहुनि आह्यां
खेद ज्यास होतो ॥ पहुं नये संकटिं आहीं ह्याणुनि कष्ट
घेतो ॥ आमुच्या चिंतेने ती झांण नये त्यातें ॥ प्रति० ॥ १
अशा प्रकारचे असाधारण प्रेम आह्यां पांडवांवर असून

माझ्याविषयीं तर भिन्नभाव त्याला मुळीचं नाहीं, पहा—

[राग व ताल सदर.]

सारखें शौर्य माझें लोकिं गाजवीलें ॥
 मम भुजबल बहु करुनी सुर लाजवाले ॥
 समयविशेषीं माझे अश्व खाजवीले ॥
 मम यशापुढतीं आपुले यश करी कोतें ॥ प्र० ॥ २ ॥

देवा ! याप्रमाणे सर्व गोष्ठी अनुकूल असतां, एवढ्याचविषयीं प्रारब्धाची गति कशी वक झाली कळत नाहीं. मला अनें वाटतें, कीं हा सर्व घोटाळा त्या हळधरानेंच केला असावा, यांत संशय नाहीं. अरे हे रेवतीरमणा बलरामा !

[ताल व राग सदर.]

कोणता वद रे तूझा अपराध केला ॥
 ह्याणुनिया ऐसा करिशी चंड दंड याला ॥
 काय तें गेले सारें नातें ल्याला ॥
 तव मतं भागिनीबंधुनी भिन्न कां तें ॥ प्र० ॥ ३ ॥

अरे सारें खरें; पण मी त्या यःकश्चित् भरतपुत्राच्या भाषणावर विश्वास टेवून फसलों तर नाही ! सुभद्रा मला सोडून त्या दयोधनाला कालत्रयीं देणार नाहीत. बहुधा त्या वंचकानें मला खिजविण्याकरितांच हें भाषण केलें असावं. असो; तर त्याविषयीं आतां विशेष वाटाथाट नको आहे. आपण आपले थोडे राहिलेले दिवस उरलेलीं तीर्थं पाहण्यांत घालवून लवकर धर्मदर्शनाला जावं हें बरें.

[इकडे तिकडे फिरतो. पड्यांत वीणाशब्द होतो.] अहो, हा अस्थय्य हरिभजनयुक्त मंजुळ विण्याचा शब्द ऐकू येतो आहे, यावरून सचित नारदकृष्णांची स्वारी येत असावी. घरेंच झालें. अशा प्रसंगीं त्या सत्पुरुषांचें दर्शन होत आहे यावरून माझ्या इच्छित कार्यसिद्धीस हा शुभशकुनच समजावयाचा. (वाट पहात उभा राहतो.)

[नंतर नृत्यगायनयुक्त नारद प्रवेश करितो.]

नारद-

[विठाई माउली, या चालीवर.]

राधाधरमधुमिलिंदै । जयजय रमारमण हरि गोविंद
॥ धू० ॥ कालिंदी-तट-पुलिंदै-लांछित सुरनुतपादार-
विंदै ॥ जय० ॥ १ ॥ उदधृतनग मध्वरिंदमानधै
सत्यपांडपटकुविंदै ॥ जय० ॥ २ ॥ गोपसदनगुर्व-
लिंदखेलन बलवत्सुतितें न निंदै ॥ जय० ॥ ३ ॥

अहो, सचिदानंद परमेश्वरगच्या स्वरूपावांचून दुसरें कांहीं भासत नाहीं व दिसत नाहीं, असा सुरा प्रकार असून हे मूढ जोव अमुकच स्थलविशेषीं ईश्वरसानिध्य आहे अशी कल्पना करून व्यर्थ श्रम मात्र घेतात. पहा-

[राग कानडा-ताल त्रिवट.]

निजरूपीं जगदाकृतिभासा कारण होउनि करित
विलासा ॥ धू० ॥ वस्तुस किरणे छाया ये परी ॥

१ भ्रमर. २ वाळू. ३ देवांनीं स्तविलेले. ४ मधुरिपुचा नाश करणारा व पापराहित. ५ वस्त्रं विणगारा. ६ गच्छी.

दोहिंस कारण तो रवि जैसा ॥ निज० ॥ १ ॥ भि-
च्छाकृति जरि कुंडलबळयीं ॥ कनकगुणचि दिसतो
भरलासा ॥ निज० ॥ २ ॥ निखिल निरंजनै निस्तुलै
तो प्रभु ॥ व्यापक झाला व्याप्यहि तेसा ॥ निज० ॥ ३ ॥

(इकडे निहिले किरणे.)

अर्जुन-(पुर्व होऊन) मुनिवर्य, आपणास हा मध्यम
पांडित पार्थ आमिवाढून करणा आहे.

नारद-कत्सा धनंजया, तुझे इच्छित पूर्ण होवो. अरे
पण ते एकदा इकडे कुर्पाकडे ?

अर्जुन- महागज, आजवा अनुशासनाप्रमाणे एक
संवत्सरपर्यंत तीर्थयाचा करण्याचा संकल्प करून उत्तर,
पुर्व व दृक्षिण या दिशांकडील तीर्थे संपवून, पश्चिमेकडील
दक्षिणे पहान पढान इकडे आलो आहें.

नारद- काय, माझे अनुशासन ? (विचार करून) हा
समजलो—

[शाममुसे खेलन होरी, या चालीवर.]

होइल कलह ह्याणोनी ॥ दिघला यांते नेम करोनी
॥ हो० ॥ धु० ॥ पांचहि बंधू एक वधूसी ॥ उपभो-
गिति न करूनि अवधीसी ॥ यासव दिलि वांटोनी ॥
फीं शासद्वय वारा रजनी ॥ हो० ॥ १ ॥

था निवमानुसार ज्याचा काल असेल, त्या पतिसमवेत

द्रोपदी एकांतांत असतांना जर दुसऱ्यानें पाहिली तर
त्याला मीं हें शासन ठरवून दिले आहे कीं—

[ताल व चाल सदर.]

बारा महिने गृह वर्जावैं ॥ यानावांचुनि नित्य फि-
रावैं ॥ सर्व सुतीर्थे करोनि ॥ तो समजावा शुद्ध
फिरोनी ॥ हो० ॥ १ ॥

असो; घरें पण पायां, तू या दंडास कसा पात्र झालास !

अर्जुन—ऐकावैं महाराज. आझां इंद्रप्रस्थ नगरांन अ-
सतांना एके दिवशीं मी सर्व राज्यकाभार आटपून विश्रांति
घेण्याकरितां शयनमंदिराकडे निशालों होतों; मध्यान्ह रा-
त्रीचा सुमार झाला होता, इतक्यांत—

साकी.

चोरांनीं निजघेनु चोरिल्या धांवा धांवा ऐसे ।
शब्द करित ते ब्राह्मण आले माझ्या द्वारासरिसे ॥
आश्वासुनि त्यांना ॥ झालों तयार रिषुदमना ॥ १ ॥

नारद—घरें मग ?

अर्जुन—नंतर शस्त्राखें घेण्याकरितां शस्त्रागागमध्यें गेलें
तों तेथेंच धर्मराज द्रोपदीसमवेन एकांतांत असलेले पाहिले.
चोरांना दंड करून ब्राह्मणांच्या गाई ब्राह्मणांना दिल्याच;
परंतु तो एकांत पाहिल्याचहूल आपन्या आज्ञेप्रमाणे एक
संवत्सरपर्यंत तीर्थयात्रा करणे भाग पडले.

नारद—तुहीं माझें अनुशासन इतके जपून पाळतां हें
प्राहून मला फार संतोष झाला.

अर्जुन—वरें पण मुनिवर्य, आपली स्वारी इतक्या गड-
बडानें कृष्णाकडे निघाली आहे ?

नारद—अर्जुना, तू प्रवासांत असल्यामुळे तुझ्या मातुल
गृहीं काय चालले आहेहैं तुला माहीत नाहीसैं दिसतें.
ऐक तर.—

[राग विहाग—ताल दादरा.]

लक्ष्माला जातां मी द्वारकापुरा ॥ देतो निज भगिनि
राम कारवश्वरा ॥ ध्रु० ॥ उत्सव बहु थोर होत ॥
मिळविल भूषाल अमित ॥ सुर नर मुनि सर्व येत ॥
नट नर्तक सकल जमत ॥ न मिळे आशि मीज पुन्हा
पाहण्या नरा ॥ १ ॥

अर्जुन—(खिळ होऊन व शास सोडून) एकूण एकदां
कानावर आलेली दुःखकारक वार्ता कर्दीही खोटी व्हावया-
ची नाही, हा अनुभव मनुष्यास वारंवार येत असून पुनः
दुसऱ्या वेळी आशावद्दू होत्याता प्राणी फसतोच.

नारद—पण पार्थी, द्वारकेतला समारंभ ऐकून तुला
आनंद व्हावयाचा; असें असून ही गोष्ट एकतांच तू उद्दि-
मस्ता कां दिसतोस ?

अर्जुन—काय सांगू भगवन् !

[उद्धवा शांतवन कर जा, या चालीवर.]

मी कुमार तीहि कुमारी असतांना जागीं एका ॥
वाढलां खेळलां प्रेमप्रिय झालां एकामेकां ॥ वरि-
ल ती सुभद्रा मजला हा निश्चय सर्वां लोकां ॥

चाल ॥ तैशांत रामकृष्णांनी ॥ वडिलांचे मत घेवो-
नी ॥ मज दिधली ऐसें ह्याणुनी ॥ शेवट मग केला
हा कां ॥ चाल ॥ जो प्रीतेतरु वाढविला ॥ त्यां-
नींच कसा तोडविला ॥ १ ॥

नारद- काय धनंजया, सुभद्रा तुला यायची असें
ठरलें असून सांप्रत दुर्योधनाला देण्याचा निश्चय केला ?
तर मग सरोखर त्या रुण्णाकडून ही गोष फार अनुचित
घडली.

अर्जुन- मुनिवर्य, दुर्योधनाशीं संचंध रुण्णालाही आ-
घडला काय ?

नारद- अरे, तू अगदीं भोला आहेस. त्याचें कपट
तुला कसें कलणार ? तेव्हां मी सांगतो हें पक्षे समज.

[गडचींनो रुण्ण गडी अपुला, या चालीवर]
पार्था तुज देउनि वचने ॥ फसविलें पहा मुकुंदानें
॥ धू० ॥ सार्वभौम दुर्योधननृपति ॥ लक्ष्मी त्याची
आणुनि चित्तीं ॥ त्यजिलें तुज अवमाने ॥ १ ॥

अर्जुन- सरोखर आपण म्हणतां तसेंच माझ्या अनुभ-
वास आलें. सारांश, मीं माणसांतून उठावें असेंच त्या
रुण्णाच्या मनांत आहे, यांत संशय नाहीं.

नारद- वाः ! काय हें भाषण ! ! हे दीनपणाचे
उद्घार तुला शोभत नाहींत. अरे-

[नारद बोले गंगाचार्द, या चालीवर.]
बीरशिरोमणि सकल धनुर्धरनायक तुं नरवरा ॥ मग

कां वदसी दीना गिराँ ॥ धु० ॥ महावात सूटला
ह्याणुनि कां कंप येत भूधरा ॥ महागर मूर्च्छवि कां
शंकरा ॥ चाल ॥ मिळतील तुला त्या खिया बहुत सुंदरा
॥ यद्वृप बधुनि लाजतील रति इंदिरा ॥ मग ह्याणशिल
दृष्टिस नको सुभद्रा जरा ॥ चाल ॥ काय उणे तुज
आणिशि चित्तीं तरि मिळविसि अप्सरा ॥ मग ० । १ ॥

अर्जुन- मुनिराज, मी जो इतका खिन्न झालों आहें,
त्याला दोन कारणे आहेन. एक तर फार दिवसांपासून
आहां उभयतांत प्रेम वाढून ऐन फलप्राप्तीच्या वेळीं एक-
मेकांस अंतरलों. दुसरे, माझा भाग माझें हितचितन कर-
णाऱ्यांनी माझा हाढवेरी जो दुयोर्धन त्यास अर्पण केल्याने
जगांत मला तोड दाखविण्यास जागा उरली नाहीं.

नारद- खरोखर हें माझ्या लक्षांत आलें नव्हतें. आती
या सर्व गोष्ठींचा विचार केला असातां तुझी स्थिति फार
शोकास्पद आहे, यांत संशय नाहीं.

अर्जुन- शोकास्पद म्हणून काय सांगू महाराज-

[गजानना दे दर्शन, या चालीवर.]

ज्यावरि मीं विश्वास ठेविला ॥ समजे प्राणप्रिय
जो मजला ॥ भजलों देवापरि मी ज्याला ॥ तो
ऐसा फिरला ॥ धु० ॥ योग्य मि नव्हतों तज्जगि-
नीला ॥ यावी होती अन्य नृपाला ॥ कैसा मम
द्वेरी सन्मानीला ॥ हें दुःखद मजला ॥ ज्या० ॥ १ ॥

नारद- अर्जुना, आतां याविषयीं फार विचार करूं

नकोस. जसजसा कोळसा उगाळशील तसतर्से काळेच निवेल. याकरितां आपली तीर्थयात्रा लवकर आटपून बंधुदर्शनाला जाविस. कांहीं काळ गेला ह्याणजे तुला इतके वाईट वाटणार नाहीं.

अर्जुन- छे छे ! आर्ता कशाची तीर्थयात्रा आणि कशाचें धर्मदर्शन ! मला कांहीं नको, हे प्राण देसील कसे जड झाले आहेत. यात्तव कृपा करून आपण माझें एक काम केले पाहिजे.

नारद- काय तें सांग. मजकदून होण्यासारखें असेल तर मी करीन.

अर्जुन- तर मग महाराज, माझे प्रिय भाते जे धर्म, भीम, नकुल आणि सहदेव यांना हा सर्व वृत्तांत सांगून माझा शेवटचा निरोप असा कळवावा कीं-

[राग व ताल सदर.]

नेमियलें मज शब्दुजयाला ॥ परि तें गेलें सर्व लयाला ॥ आहे भीमचि कीं त्या कर्मीला ॥ बलसागर पहिला ॥ ज्या० ॥ २ ॥ होतें जगिं भूषण जें याला ॥ तें जाऊनि निंदास्पद ठरला ॥ तुमच्या सेवेला हा अंतरला ॥ परलोकीं गेला ॥ ज्या० ॥ ३ ॥

नारद- अरे, पण अशी निरवानिरव करून काय करण्याचें योजिलें आहेस.

अर्जुन- महाराज, मी कोणत्याही साधनानें प्राणत्याग करणार ! हें लज्जेनें काळे झालेले मुस जगांत दासवि एयाला मी अगदीं असमर्थ आहें.

नारद- काय आत्महत्या !! आणि ती तुझ्यासारख्या
क्षत्रियाकडून ? महत्पाप ! महत्पाप !! महत्पाप !!!

अर्जुन- आतां पापपुण्याची भीति मी कशाला बाळगूं
महाराज !

नारद- अरे, खण्णून काय झालें ! ज्या योगानें इहपर-
लोकां सौख्य होईल तेंच केलें पाहिजे.

अर्जुन- तर मग संन्यास घेऊन कंदमूल सेवन करून
केंठिही अरण्यांत पडून राहीन; पण या लोकांचा मला
संबंध नको.

नारद- ही युक्ति बरी आहे; पण त्यांतही एक खुची
आहे; माझ्यावर तुझा विश्वास असेल तर सांगतों.

अर्जुन- आपणावर विश्वास न ठेवणारा प्राणी या
जगांत तरी आढळेल काय ? सांगा महाराज, मी उपदे-
शास पाच आोहे.

नारद- हें पहा, तुं जो संन्यास घेणार तो त्रिंदंडी घे;
त्थणजे प्रारब्धयोगानें तुझें इच्छित कार्य सिद्ध होण्याचा
समय आलाच, तर तुला पुनः गृहस्थाश्रमी होनां येईल.

[पड्यांत शब्द होतो.]

“ अहो, अहो, सैनिकहो ! या रैवतकगिरिप्रदेशांतील
अरण्यासभोवतीं चांगला सावधगिरीं पद्धरा करावा,
अशी तुझांस सेनापति सात्यकीमहाराजांची आज्ञा आहे.
कारण, देवी सुभद्रा यांचा आजच विवाह द्वावयाचा
असून त्या एकाएकीं अंतर्गृहांतून नाहींशा झाल्या; त्यांचा
शोध करण्याकरितां निरनियत्यम घटेशीं निरनिराक्ष्या

सैन्याचे भाग कठन पाठपिले आहेत व त्वांना या अरण्यांत शोधण्याचें काम तुळांकडे नैमिलें आहे तर सर्वांनी सावधागिरीनं असावी. ”

अर्जुन- (आनंदांने आपल्याशीं) काय ! सुभद्रेवा विवाह आजच व्हाववाचा अन्दून तो एकाल्कीं अंतर्गृहांतून नाहींरी झाली व तिचा शोध या अरण्यांत चालला आहे !! (नारदास) तर मग नारदम्बाबि, माझा आशावृक्ष दृग्ध झाला असलां या सुवार्ताहृष जलवृष्टीनं त्याला पुनः अंकुर फुटतील असें याढतें. यास्तव त्या सुंदरीचा मी या अरण्यांत शोध करतों, म्हणजे प्रारब्धयोगानें कदाचित् या नेत्रांचं साफल्य तरी होईल.

नारद-ठीक आहे. परंतु प्रसंग पडऱ्यास माझ्या उपदेशाचें स्मरण ठेव हो.

अर्जुन-छे, छे, तो मी कदापि वितरणार नाहीं.

नारद-मीही आतों तिकडंच जाऊन कसा काय प्रकार घडला आहे, पढतों.

अर्जुन-आपल्या चरणकमळीं प्रणिपात करतों.

नारद-तुझा विजय असो. (असेहाणून नृत्यगायनयुक्त मजन करतो.)

[गम्याच्या चालीवर.]

✓ पावना वामना या मना ॥ दे तव भजनिं निरंतर वासना ॥ धू० ॥ श्रीवत्सांकित कौस्तुभधारिन् ॥ योगिजनांतरं रंजना ॥१॥ भो प्रन्हादपरा॒ हरि-

१ मन. २ नृसिंह, प्रन्हादाविषयीं तत्पर किंवा वत्सल.

रूपां ॥ मत्तनिशाचरकंदना ॥ २ ॥ नवतुलसी-
दलमालामूषा ॥ बलवद्वभयभंजना ॥ ३ ॥

[नारद निघून जातो.]

अर्जुन-(इकडे तिकडे किळन पडयाकडे पाहन) अरे,
हा काय चमेंकार ! हा कोणा एक निशाचर, विद्युल्लते-
प्रमाणे जिचे अववव मधुन मधुन चमकताहेत अशा
खीला उचलून घेऊन इकडे घेत असल्याने भूमिगत महा-
मेवाप्रमाणेच दिसनो आहे ! मला वाटते, सुभद्रेचे महालां-
तून एकाएकी नाहीसे होणे आणि या राक्षसाचे एका
उत्तम खासह चंथे चेणे, यांमध्ये काही तरी संबंध असावा.
असो; यांतला तथ्यांश समजून घेतल्यावांचून आपण
येथून जाऊंच नये. (एकीकडे पहात उभा राहतो.)

[तदनंतर वर्णन केल्याप्रमाणे निश्चेष्टित झालेल्या सुभद्रेस
उचलून घेऊन एक राक्षस प्रवेश करतो.]

राक्षस-(मोळ्याने खदखदां हंसून) जिचे हरण करावे
झणून मी आजपर्यंत दृपन वसलो होतो व ज्या कामांत
अनेक प्रकारचीं विश्रं घेते गेल्यासुर्ले मला फार श्रम भो-
गावे लागले, ती आज माझ्या हस्तगत झाल्याने मी कसा
कृतकृत्य होऊन गेलो. आतां माझ्या सौख्यास पारावार
नाही. (सुभद्रेकडे पाहन) अरे, ही माझ्या मोहिनीमंत्राने
अगदीं निश्चेष्टित झाला आहे, तर हिला या पल्लवराशीवर
ठेवून आपला मंत्र काढून घ्यावा, म्हणजे ही सावध
हाऊल. (पल्लवराशीवर ठेवतो.) आतां हिला मजपासून सो-

डविणारा कोण आहे ? या सर्व सौख्याचा उपभोग घेणारा
दैवतानु पुतळा मीच आहें, यांत संशय नाहीं.

अर्जुन-खाचित, या दुष्टानें या खीला हरण करून
आणली आहे. पण ही खी कोण असावी बरें ? माझी
पिया सुभद्रा नर नव्हे ! (नीट पाढ्यन) होय तीच !! जरी
मला तिचें मुख अद्यापि दिसलें नाहीं, तरी हें पहा—

[राग कानडा-ताल त्रिवट.]

सुवर्णकेतकिपरि जो दिसतो वर्ण नव्हे तो दुसरीचा॥
सडपातळ नाजुक हा बांधा खचित त्याच मृदु देहा-
चा॥ पदतल वघतां भास होतसे नूतन संध्यारागाचा॥
कांचिमुळे ओळखतां येतो अमुक देश ह्यणुनी कटि-
चा॥ निर्मुनि जीला कळसचि झाला धात्याच्या
चातुर्थाचा॥ तेंचि असांव रल असा ग्रह झाला
इस पाहुनि मतिचा॥ १॥

अरे, पण भिन्ना मनुष्याला काळोखांन जसा मनोमय
पिशाचाचा आकार दिसू लागतो, तद्वत् माझें मन सुभ-
द्रामय झालें असल्यानें पाहिजे ती खी सुभद्रेप्रमाणेंच दिसा-
वयाची, तसें तर नसेलना हें ! अथवा याविषयीं इतका
विचार कशाला ! ही पहा ती खी सावध होत चालली
आहे. आतां खरें काय तें कळून येईल.

राक्षस-ओः हो ! मदप्राशनाची धुँदी उतरल्यानंतर
मनुष्य जसा सावध होऊ लागतो तद्वत् या खीनें विशाळ

आणि काळे असे आपले डोक्ले उघडण्यास आरंभ केला आहे. तर आतां ही सावध होतांच हिला एकदम जाऊन आलिंगन देतों.

(सुभद्रा सावध होते. राक्षस तिच्या अंगावर जातो, तोंच गडवडीने अर्जुन त्यास एकीकडे लोटतो. उभयतांची झोऱ्हा-झोऱ्हाची सुरु होऊन दांवेही पड्यांत निघून जातात.)

सुभद्रा—(उठून बसून) काय ? मला थोडीशी झोंपे लागतांच मला एकटी महालांत सोडून सर्व दासी निघून गेल्या ? (खालीं पाहून) अग वाई हें काय ? (दचढून उठून) मी माझ्या महालांत ना निजलें होतें ? आणि या पळवशाय्येवर कशी आलें ? (विचार करून) हां समजलें. या अंतःकरणांतल्या विरहव्यथेवर होणाऱ्या भयंकर परिणामाच्या डागण्या बसू लागल्याने सर्वांगाची लाही होऊ लागली, त्यावेळीं मीच दासींना ह्याटलें कीं मला वागेत घेऊन जाऊन शीतल अशा पळवशाय्येवर तरी निजवा, आणि वारंते, माझा तितक्यांत डोळा लागला तेहां त्यांनीं मी निजलेली असतां तसेच उचलून इथे आणून मला निजपिलें, पण कुणीं तरी मेलींने जवळ असावें कीं नाहीं !

(पड्यांत अर्जुन—हा दुश्य सावीछलोत्यादका ! ! ज्या हस्तांनीं त्या सुंदरीस तूं स्पर्श केलास, ज्या मुखाने तिजवर मोहिनीमंत्राचा प्रयोग केलास व ज्या शरीराने तिला उचलून या अरण्यांत आणेलेस, त्या सर्वांचा एक गेळा करून ह्या कड्याखालीं लोटून देतों; क्षणजे व्याघ्रादिक साऊन संतुष्ट होतील.)

सुभद्रा-(ऐळन) दुर्घन कुणी कांहीं बोलत आहे असे
ऐकलें की मला लप्पमंडपांतच घेऊन जायला येनाहेत
असे वाटते, देवा ! या संकटांतून मी कशी पार पडेन हें
कळत नाहीं.

[तदनंतर राक्षसाच्या रक्कानें भरलेला असा अर्जुन प्रवेश करतो.]

अर्जुन-(आपल्याशीं) अरे हा काय चमत्कार ! मी
त्या राक्षसाला खालीं पाढून त्याच्या उरावर बसून
त्याचा शिरच्छेद करणार नोंच तो मायावी एकदम
अदृश्य झाला, ही गोष्ट कार वाईट झाली. वरें,
त्याच्या शोधाच्या नादीं लागावें तर ही खी या अरण्यांत
एकटीच आहे, तिजवर नवीन संकट काय येईल याचा
नेम नीहीं. (सुभद्रेकडे पाढून) अहाहा ! माझ्या नेत्रांचे
सार्थक्य झाले, हाच ती माझी प्रिया सुभद्रा.

[चाल कर्नाटकी.]

मम जिवाची प्रियकरिणी ॥ वास करित हृदयीं जी
होती ॥ दृष्टिपुढें भासत ती तरुणी ॥४०॥ राक्षस तो
मज मित्रचि वाटे । केलि जयानें हितकर करणी॥५॥

(आपल्याशीं) आतां कसें वरें करावें ! आपण कांहीं हिला
ओळख देऊ नघे; तशांतून माझें अंग राक्षसाच्या जखमांच्या
रक्कानें सर्व भरून गेल्यानें तीही मला ओळखणार नाहीं,
वरें, अगोदर ही आपल्याशीं काय भाषण करते तें ऐकूं.
म्हणजे त्याप्रमाणें बतावणी करण्यास वरें पडेल.

(एकीकडे ऐकत उभा राहतो.)

सुभद्रा- दासीनीं मला इथें एकटेच सोडलें हा मजवर उपकारच केला म्हणायचा. घटकाभर आपल्या जिवाशीं बोलायला तरी भिक्केल. नाहीं तर या जळूचा लमाचे जमल्यापासून मला एकांत असा मिळालाच नाहीं. कुणी-नाकुणी जवळ आहेच.

अर्जुन- काय ! ही आपण आपल्या बागेंतच आहे असें समजते ? राक्षसवृत्तांत हिला ठाऊकच नाहीं, तर आपणही तिला तो कबऱ्हू नये. कारण तिच्या त्या कोमल अंतःकरणास इजा होऊन भलनाच परिणाम व्हावयाचा.

सुभद्रा- (खालीं बसते) देवा ! काय मजवर हा कहर चालविला आहेस ?

[पडतां वेणुरव कानीं, या चालीवर.]

प्रियकर माझे भ्राते मजवरी निष्टुरता हृदयीं धरिती॥
कर्मगती अशी कैशी झाली आस सर्वे वैरी होती ॥
॥ धु० ॥ आशा बहु कृष्णावरती ॥ होती निष्फळ झाली ती ॥ माताताताची गणती ॥ वृद्ध द्याणुनि कोणि न करिती ॥ सर्वही दादाच्या हातीं ॥ त्याला कोणी नघ वदती ॥ अंधसुतातें वरण्याहुनि मज मृत्यु बरा वाटे चित्तीं ॥ प्रि० ॥ १ ॥

[सुस्कारा टाकते.]

अर्जुन- शावास ! प्रिये शावास !! त्या दुर्योधनाला वरण्याविषयीं तिटकान्याचे शब्द तुझ्या मुखांतून आलेले ऐकतांच तूं मला पूर्वीपेक्षांही विशेष रमणीय दिसूं लागलीस. परंतु सुस्वे—

[मामुरहु, या चालीवर.]

प्रीतीस पात्र कोण तुझ्या सांग जाहला ॥ मानीन
जगीं धन्य तोचि असे राहिला ॥ धु०॥ पूर्वांच मला
रामकृष्ण हेतु समजला ॥ जो पूर्वापर मित्रभाव त्यां-
निं सोडिला ॥ संपत्तिसुळे अंधतनय त्यांसि आवड-
ला ॥ नारि असुनि सत्यपणा तूंचि राखिला॥ग्री०॥१

सुभद्रा—हाय हाय ! माझे दुःख पाहून कळवळणारा
प्राणी जगांत कुणीच नाहींना ! अथवा कुठून असणार !—

अंजनीगित.

राजा लुटि जरि प्रजाजनांला ॥ माता मारी निज
बाळाला ॥ बंधु विकि जरी निज भगिनीला ॥ शरण
कुणा जावै ॥ १ ॥

अर्जुन—(त्वेषांते आपल्याशीं) खरोखर सुंदरी, तुझ्या
बधूंनीं तुझ्या देहाचा विक्रयच मांडला आहे.(दांत चातुन)
अरेरे ! काय करूं !! या सर्वे कृत्यांचा सूड मी वेतला
असता; परंतु धर्मराजाच्या आज्ञेयांनून यादवांचा वैरी
होण्याला मी स्वतंत्र नाहीं.

सुभद्रा—(गहिंवरून) मेल्या फुटक्या नशिवा ! किंता
प्रकारांनीं मला वेढलें आहेस !! मी आशा धरून जिवंत
राहायला एक तरी मार्ग मोकळा ठेवला आहेस का ? वरं,
ज्यांच्या जिवावर मी आस, इष्ट, भाऊ तुच्छ मानले त्यांचा
तरी ठिकाण कोटें आहे !—

[राग पिलु—ताल धुमाळी.]

बलसागर तुहिं वीरशिरोमणी कोटें तरि रमलाँ ॥
 आश्वासन जिस दिलें तिला कां विसरुनियां गेलाँ ॥
 ॥धृ०॥ पेरियलें जें प्रीतितस्तचें बीज हृदयिं त्याला ॥
 अंकुर येउनि सुट्ठ त्याचा वृक्ष असे झाला ॥ सुंदर
 तुही मूर्तिमान तच्छायेला बसला ॥ चित्र असें
 हृदयांत कोंदतां ठाव न अन्याला ॥

[सचित बसते.]

अर्जुन—(आपल्याशीं) पण सुंदरी, हें तूं कोणाला
 उद्देशून बोलत आहेस !

सुभद्रा—(मागील पदाचा शेवट करते.)

[राग व ताल सदर.]

पांडुकुमारा पार्थ नरवरा राखा वचनाला ॥ निश्चय
 माझा न ढळे जरि हा कंठ कुणीं चिरला ॥ १ ॥

अर्जुन— अहाहा ! सर्व संशय किटून या भाषणानें मी
 आनंदपर्वताच्या शिखरावर जाऊन बसलों सरा; पण
 हच्या या भयंकर स्थितीत मजकटून हिला तिलप्रायही
 सात्य होण्याजेंगे नाहीं हें जाणून त्या पर्वतावरून ढांसळून
 दुःखसमुद्रांत गटंगव्या खातों आहें.

सुभद्रा—(वर पाहून) अगवाई ! सूर्यास्त होऊन
 काळोख देखील पडू लागला, तरी माझ्या दासींतून कुणीही
 नेवा ! माझ्या जन्माचा आज्ञा

शेवट ना होणार होता ? आणि जिकडे तिकडे सर्व सामसूम दिसत आहे, हें आहे तरी काय ?

अर्जुन - (आपल्याशी) आता कसें घरें करावें ! अजून हिला संशयांत टेवणे उपयोगी नाहीं. राक्षसवृत्तांत आणि मी कोण, हें गुप टेवून वाकीचें तिला कळविलेच पाहिजे.

सुभद्रा - (रागावून) काय दांडेपणा हा मेल्यांचा ! कुणीच नाहीना उत्तर देन ? ए सारंगनयने ! ए कुसुमावती !

अर्जुन - (पुढे होऊन सुभद्रेस) हे सुंदरी, तू कोणाला हांक मारतेस ? इथें तुला कोणी उत्तर देणार नाहीं.

सुभद्रा - (दचक्कन उभी राहून) कुणी उत्तर देणार नाहीं श्वणजे ! आणि असा हा भयंकर वेष धारण करून या अंतःपुरांत आला, असे आपण आहांत तरी कोण ?

अर्जुन - हे चारुगांत्रि, मी तीर्थयात्रा करणारा प्रवासी आहें. मी मार्ग चुकून या घोर अरण्यांत आलों, तों एक मदोनमत्त मांसाहारी प्राणी मला भेटला. त्याची शिकार करण्यांत माझीं वस्त्रे रक्कानें भरलीं, यामुळेच मी तुला भयंकर दिसतों.

सुभद्रा - (घावरून) तर काय मी या घोर अरण्यांत आहें ! मला इथं कुणीं आणली ?

अर्जुन - ते कसें काय ज्ञालें असेल हें मला सांगवत नाहीं.

सुभद्रा - (गाहिंवरून) हाय हाय ! हें कांहीं माझ्यानें सहन करवत नाहीं. दादा, वहिनी आदिकरून सर्वज्ञ मला श्वणतील, तू सात सुर्खूर्त चुकविण्याकरितां हें साहस

केलेंस. देवा, हा विनाकारण कलंक मजवर आलाना !
हाय हाय ! जातो माझा प्राण !! (एकदम मुळ्डा
येऊन जमिनीवर पडते.]

अर्जुन - (तिला सांचरतो व वारा घालतो) मुभद्रे, प्रिये
मुभद्रे ! (बोलत नाहीं असें पाहून) हा दुष्ट खीघातका
धनंजया, काय केलेंस हें ? अरे ही तुजवर आसक्त आहे
असें कलंके असून हिला आपला खरा वृत्तांत सांगून
ओळख देऊन, इकडल्या इकडेच इंद्रप्रस्थनगरीत न्यायचे
मूर्खशिरोमणे तुला कंसेरे मुचलें नाहीं ! धिक्कार असो मला !

[वासुदेविं रंगताचि, या चालीवर]

दैवयोग दुर्विपाकं आजि जाहला ॥

पुण्यबळे प्राप्त लाभ मींच दवाडिला ॥ धू० ॥

र्धमशब्दभयें केलि मनीं वानवा ॥

नाहिं खचित सोडिलि इस भिउनि यादवां ॥

दिघले असतेचि बळी सर्व गांडिवा ॥

काय वदूं फसालि गोष्ट मार्ग खुंटला ॥ दै० ॥१॥

अरे, पण फसली असें कां ह्याणावें ? हिला किंचित्
मूळी आली आहे, तर हीं सावध होनांच आपण कोण हें
हिला कल्वून अशीच इंद्रप्रस्थास घेऊन जावी; मग या-
दव काय करतात तें पाहूं. (मुभद्रेच्या तोंडाजवळ तोंड नेऊन)
प्रिये मुभद्रे, सावध होग सावध हो ! हा तुझा सेवक पार्थ
तुझ्याजवळ आहे, दुसरें कोणी नाहीं. (ती सावध होत नाहीं
यामुळे खिन्ह होऊन.)

[राग जोगी-ताल धुमाळी.]

तुज दिलें दुःख मीं ह्याणूनी ॥ कां मजवारि बसलिस
रुसुनी ॥ धु० ॥ वध सर्ख नेत्र उघडोनी ॥ मी दीन
तुजवांचोनी ॥ चाल ॥ हां प्रसन्न मज वरदानीं ॥
हा तव भजनीं ॥ राग सोडोनि कारि भाषण या
स्मित वदनीं ॥ तुज० ॥

अरे ही कांहीं सावध होत नाहीं ! हिला प्रबल मूर्ढी
आली आहे. जर या वेळेस थोडेसें पाणी मिळेल तर ही
आतां सावध होईल. पण जवळपास कोठें पाणी दिसत
नाहीं. जाऊन कुटून तरी शोधून आणलें पाहिजे, विलंब
करून उपयोग नाहीं. (उठतो) पण हिला एकटीला सोइन
कसें जावें ? अथवा काय हरकत आहे ? इतक्यांत कोण
येतें इथें ? या शेल्यावर स्वतः कशियानें माझें नांव काढून
माझ्या प्रियेनें, मीं द्वारकेंत असतांना मला दिला आहे तर
तोच हिच्या अंगावर घालून हिला झांकून ठेवतों. (तसें
करून) हे जगदीश्वरा ! नारायणा ! हिला मीं तज्ज्या
स्वाधीन केली आहे. मी उदक घेऊन चेईपर्यंत हिचें तूं
रक्षण कर. (निघून जातो.)

[पुनरपि तोच राक्षस प्रवेश करितो.]

राक्षस- भगवान् द्वारकाधीश गोपाळकृष्णाचें कर्तव्य
कोणासही कळणार नाहीं. त्या कृष्णाच्या आळोप्रमाणे मीं
सुभद्रादेवीला इथें आणली वत्यानें जी वतावणी करावयाला
सांगितली तीही केली. त्याच्या सांगण्याप्रमाणे सर्व जुळूं
नही आलें. आतां त्याच्या कपटनाटकाचा शेवटला भाग

उरला आहे, तेवढा करून तूर्तच्या कामगिरींतून मोकळे झावें. रुणानें स्वतः पत्र लिहून या थेलींत घालून दिले आहे, आणि सांगितलें आहे की, सुभद्रेच्या कंठांतली रत्नमाला या थेलींत घालून ती तिथेंच टाक आणि मग सुभद्रेला पुनः आणुन तिच्या मंदिरांत ठेव. तर आतां त्याप्रमाणे करावें. (सुभद्रेच्या गव्यांतील रत्नमाला काढून थेलींत पत्रासुद्धा घालून थेली बांधून तंथेंच टाकतो व सुभद्रेवर मोहिनिमंत्र घालून तिला पूर्वीप्रमाण उचटून खांयावर घेतो व इकडे तिकडे फिरतो.) वा ! ही सुकुमारा किनी तरी हलका आहे ! मला वाटते, एक जाईचे पुण्यच मी आपल्या स्कंधादर घेतलें आहे. असो, आतां विलंब उपयोगी नाहीं. (पड्याकडे पाहन) अरे, हे पहा पार्धराज उदक घेऊन गडबडीनं इकडेच येताहेत, त्यांच्या दृष्टीस पढून उपयोगी नाहीं, तर आपण दुसऱ्या दिशेने निघून जावें. [सुभद्रेसह निघून जातो.] [तदनंतर हातांत उदकांने भरलेले पात्र थेऊन अर्जुन प्रवेश करतो.]

अर्जुन- (आनंदांने) आतां सुभद्रेला एका क्षणात स्वाध करतों. (जाग्यावर सुभद्रा नाहीं असें पाहन) अरे, सुभद्रा काय झाली ? मी जागा तर चुकलीं नाहीं ! छे, छे, हेंच तें स्थान- ही पलुवराशी- हे दोन वृक्ष ! मग सुभद्रा जावी कुठे ? (गहिवरस्त) काय व्याघ्रसिहादिक कूर पशुंनी भक्षण केली ? किंवा त्या चांडाळ राक्षसानें पुनः हृण केली ! ! कांहीं कवळ नाहीं. हाय हाय ! प्रिये सुभद्रे ! आतां मात्र स्वचित तुला मी अंतरलीं, सखे, या अर्जुनांच्या नादांने तूं व्यथ फसलीस—

[राग कर्नाटकी-ताल दीपचंदी.]

कांते फार तुला मजसाठीं श्रम सखये पडले ॥ यो-
ग्य नसुनि मी प्रेमाला तव व्यर्थ सखे मजवारि तें
जडले ॥ धु० ॥ जरि वरिला असता दुर्योधन ॥
पाहिली तरि असती नेत्रांनीं ॥ काय करूं तुज
शोधूं कोळे ॥ थेर्य पहा सर्वहि तें खचले ॥ कांते ॥ १ ॥

अरे, आणखी किरीही जरी या अरण्यांत बसून रडलों,
तरी माझें समाधान कोण करणार आहे ? यास्तव आपलें
आपणच शांतवन करून घेऊन पुढील मार्ग काढला पा-
हिजे. (इकडे तिकडे फिरून पाहून) अरे, हें काय इथें
पडले आहे ? (पिशवी उचटून घेऊन) बहुधा ही घेली त्या
सुंदरीची असली पाहिजे. ती इथें इकडे तिकडे किरली
त्यावेळेस तिच्या वर्खांतून गळून पडली असावी. बरं यांत
काय आहे हें पहायला काय चिता आहे ? (पिशवी सोडतो
व आंतील रत्नमाला व पत्र चाहेर काहून) अरे, ही रत्नमाला
माझ्या ओळखीची आहे. (नीट निरखून पाहून) होय, तीच
ही रत्नमाला. मी द्वारकेंत असतांना माझ्या गव्यांतून
काहून तिला अर्पण केली होती. बरं आलां या पत्रांत
काय आहे तें पाहूं. (पत्र उघडून) वाहवा ! हें पत्र माझ्या
प्रियेनंच लिहिल्याप्रमाणे दिसतें आणि मलाच ! तर मग
वाचून वघायला काय चिता आहे ? (पत्र वाचतो)
“श्रीमत्सङ्कल-गुणेश्वर्य-मंडिल मत्प्राणवलुभ पार्थरोज यांच्या
चरणकमलीं ही गीतद्वारा विज्ञापना अर्पण असो.

(आपल्याशीं) प्रिये, या हृतभावाला हीं विशेषणे शोभत नाहींत. वरं पुढे वाचूं (खालीं बसून वाचतो.)

पद.

“ शशिकुलभूषणे सदया ॥ मत्प्राणेवर विजया ॥
विनवी ही तव जाया ॥ मान्य कराया ॥ १ ॥ अर्पिय-
ली ही काया ॥ तव चरणीं पतिराया ॥ ठाउक अमुनी
हें सखया ॥ त्यजिली कांसाया ॥ २ ॥ मज दुर्योधनहा-
तीं ॥ याया निश्चय करिती ॥ बंधू ते नायकती ॥ बघतां
अंत किती ॥ ३ ॥ समर्थां नाहीं आलां ॥ देइन मी प्राणा-
ला ॥ धाडियलीसे माला ॥ सूर्ण तुहांला ॥ ४ ॥ ”

(आपल्याशीं) यावसून पत्रासमवेत खुणेकरितां रत्न-
माला देऊन मजकडे कोणास तरी धाढण्याचं मुंदरीनं
टरविलं होतें; पण मध्येच राक्षसानें घात केल्यामुळे तं सर्वे
तसेंच राहिलें. असो; शेवटल्या गीतांत प्रिया काय मृणते
तें वाचूं—(वाचतो.)

“ रिपु नेतां भायेसी ॥ सुचली यात्रा कैसी ॥ या-
हुनि होउनि संन्यासी ॥ न्या मज सेवेसी ॥ ५ ॥ ”

(दुखाकुल होऊन) हरहर ! या शेवटल्या लेखानें तर
माझ्या हृदयाचें पाणी होऊन गेलें ! प्रिये, जरी तुं मर्म-
भेदक लेख लिहिलास तरी त्याचद्वल तुला काढीइतः
काही दोष देण्यास जागा नाहीं; तुझ्या स्थितीच्या, मानां
बसून पाहिलें तर, हें तुझें लिहिलें फारच मर्यादेचें समजलें
पाहिजे. (किंचित् विचार करून) ठाक आहे. तुझ्या सूच-

नेप्रमाणे आतो संन्यासच धेतला पाहिजे आणि तो धेन-
ल्यावर, या पत्राचे पारायण व वा मालेने तुझ्या मंगल
नामाचा जप, यावांचून दुसरं कांहीं करणार नाही. वरं
संन्यास घ्यावयाचा माझा निश्चय तर झायाच; पण तो
निंदंडी घ्यावा, त्थंजे त्या सत्पुरुशाच्या उपदेशासही मान
दिल्याप्रमाणे होईल—(उटून)

साकी.

प्रिया सुभद्रा घोर वर्णीं या निशाचरं भेटविली ॥
हेंचि कळेना गुप्त कशी ती एकाएकीं झाली ॥
मायावश केलं ॥ कीं मज स्वप्राचि हें पडलं ॥ १ ॥
असो, त्याविषयी आतां विचार कशाला ? ठरलं तंच करावै.

[असे म्हणून निशून जातो.]

पहिला अंक समाप्त.

अंक २ रा.

[तदनंतर आसनस्थ कृष्ण प्रवेश करतो.]

कृष्ण— (पडथाकडे तोड करून) कोण आहेरे तिकडे !

[द्वारपाळ प्रवेश करतो.]

द्वारपाळ— महाराज, मी द्वारपाळ आहें.

कृष्ण— चकदंडा, दादासाहेबांची स्वारी कोणीकडे आहे
तुला ठाऊक आहे !

लप्र करुन घेऊ असें वचन देऊन परत हस्तनामुगासे
तग मेलोच. अमो; आरभलेले कार्य वरेच सिर्द्धास गेले.
आगां पुढल्या तजविर्जिला लागले पाहिजे.

पद.

[शिवाज्ञेची वाट न पहातां, या चालीवर.]

अर्जुन तर संन्यासी होउनि रैवतकीं बसला ॥
झालि सुभद्रा नष्ट असा ग्रह त्याच्या मनिं टसला ॥
ब्रह्मनिष्ठ वेदांती होउनि तुच्छ मानिनां विषया-
ला ॥ प्राणायामें कुंभक* करुनी साधित योगा-
ला ॥ सुभद्रेची मूर्ती हृदयीं धरुमि करितसे ध्या-
नाला ॥ चाल ॥ ही एक गोष्ट मज अनुकूलचि
जाहली ॥ कीं ढोंग नसुनि खरि वृत्ति यतिस सा-
धली ॥ नासिकाग्र दृष्टी सर्वकाल लागली
॥ चाल ॥ भोळे असुने दादा तेथें जाति दर्शनाला ॥
तरी खचित सांगतों तयाच्या लागति नादाला ॥ १ ॥

आतां, या यतिराजाची प्रसिद्धि द्वारकेन होऊन, त्याच्या
दर्शनास पुष्कल लोक जातील असें झाले पाहिजे, क्षणून
ही कामगिरी माझा मित्र जो वक्रनुंद ब्राह्मण त्याला सांगि-
तली आहे, तो येऊन काय सांगतो तें पाहू. (पडयाकडे
पाहून) ही पहा आली स्वारी. काय हा चालण्याचा झोंक

* प्राण कोङ्कन धरणे. कुंभक हा एक योगशास्त्रपरिभाषिक
शब्द आहे.

आणि काय ही मुद्रा ! मुलाला वक्रतुंड नाव कर्से अगदी
छान शोभनं.

[तदनंतर विदूषक प्रवेश करतो.]

विदूषक- (हृदरु कस्तूर, सुस्कारा टाकून) भल्या मनु-
ज्यानें या कृष्णाच्या नाडी लागू नये. कायहो, आज
उजाडलें नाहीं तांच त्या ऐवलक पर्वताच्या जंगलांतून
मला कासिपारध्याप्रसार्णं हिंताला लावलं ! मरेनाका तो
यति, त्याला घेऊन याला काय करायचें आहे कोण
जाणे ? आपले तर पाय कसे दमून गेले. आणि त्या द्वाढ
जंगलांतले कांटे किंती जवारदम्न ! या जोड्यांतून वर
घेऊन माझ्या पायांत मोडलं ! काय तो आजचा फायदा
एवढाच. वरें, मला खूण तर्ग बगेचर सांगितलान ! तेंहीं
नाहीं. सर्व होंगर जेव्हां पालथ्या घानला तेव्हां कुठें ते
यतिराज एका गळेंत मांपडले. असो; आतां तिकडला
वृत्तांत हे राजेश्वी येथें बसलेच आहेन यांना कब्बून
आपण आपलें घर सुधरावें. नाईपेक्षां हे दुसऱ्या एखाद्या
लचांडांत घालताल. (कृष्णाजवळ येऊन) मित्रा, आज
आमचा चांगली दुर्दशा उडवलीस वरें !

कृष्ण- मित्रा, ये वेस; अरे दुर्दशा कसली ह्यणतोस !
काय झालं तर्ग काय तुला !

विदू०- ही पहा पायांचा कशी चाळण होऊन गेली
आहे ता ! तुला काय जागच्या जागी गफका मारायला ?

कृष्ण- वरें बुवा तसेच कां होईना. आज तुम्हीं तल-
वार माहून आला. तुमचे आज रूप लावून पाय रगड्युं

ह्याणजे झालें कीं नाहीं ? पण तुं ज्या कोमांकरिता गेला होतास, तें काम कसें काय झालें हें सांग.

विदू०- मित्रा, त्याविषयां आपल्याला अगदीं काळजी नको. मी जाण्याच्या पूर्वीच तंयें अशी दाटी होऊन राहिली होती कीं मासून तोवा चालला होता. कोणी संतति, कोणी संपत्ति, कोणी आरोग्य अशाविषयां स्वामींस विचारताहेत, कोणी नुसतेच दर्शन घेऊन काहीं फळफळवळ पुढे ठेवताहेत, असा धुमाकळ तिथें माजून राहिला आहे. तुला काय सांगुं, ज्या गुहेस जायला पूर्वी पाऊलवाट सुद्धां नव्हती, तेथें बाग हात रुदीचा रस्ता लोकांच्या जाण्यायेण्याच्या वर्द्धानें झाला आहे.

कृष्ण-(आपल्याशीं) वाहवा, काय मोज झाली तरी ! माझा एकंदर बेत कसा निर्विप्रपणानें सिद्ध ह्येत चालला आहे.

साकी.

झाली यतिच्या माहात्म्याची प्रख्याती बहु लोकीं ॥
दादांच्या ती सहजचि आतां जाइल कानावर कीं ॥
संपुनि बहु गेलें ॥ आतां स्वत्प काम उरलें ॥ १ ॥

(उघड) बरें मित्रा, एवढ्या थोड्या काळांत त्या यतीची इतकी प्रसिद्धि झाली याविषयां भागी आश्वर्य वाटतें.

विदू०- हें दघ, तुला नाहीं का ठाऊक ? हे लोक कसे मेंद्रासारसे आहेत. पुढच्या एका मेंद्रानें खळग्यांत उडी घातली कीं मागून सगर्या पडलीच. त्याचप्रमाणे हें.

काल काय शाळें ह्याणे, आमचे गर्गमुनि गांवातल्या कांहीं विषयावर बोलत बसले होते, तों मध्येच जसा अंगांत भूतसंचार घावा तसें करून एकदम, आपले उपाध्येयोवा “अलभ्य लाभ, अलभ्य लाभ” असें ह्याणत चालूं लागले. ते बिचारे दुसरे ब्राह्मण अगदीं घावरून गेले आणि तेही त्यांच्यावरोवर निघाले.

कृष्ण- (उतावळींने) हें अगदीं सरें अं ? बरें पुढे ?

विद्य०- नंतर, त्या घोळक्यासहवर्तमान मुनिमहाग-जांची स्वारी ऐवतक पर्वताकडे गेली व ज्या गुहेत हे स्वामी बसले होते तेथें जाऊन त्यांच्या पायावर सापृण नमस्कार घालून पुढे ह्यात जोडून उभी राहिली. तेहां एवढच्या अगडब्यंब क्रथिमहाराजांनी देखील आपलें ढोकें या स्वामीमहाराजांपुढे लवविलें हा पकारा शहरांत होतांच मग काय विचारतां ! टोळथाडीप्रमाणे लोकांचे थवेच्या थवे येऊन कोसळले. दुसरे काय ?

कृष्ण- (आपल्याशीं हृतज्ञताशुद्धींने) गुरुमहाराज ! या शिष्याची लज्जा संरक्षण करण्याकरिता केवढे साहसकर्ने करण्यास तयार झालांत ? अशात्ता ? गुरुदेवताप्रमाणे अन्य दैवत नाहीं, हें शास्त्रवचन अगदीं सरे आहे. पहा—

पढ.

[धन्य दिवस आज वर्ण, या चालीवर.]
कोण तुजसम सांग मज गुरुराया ॥ कैवारी सदया ॥
पाहिजे तें अंगीं स्वीकाराया ॥ भवदुःख हराया

कोण० ॥ धु० ॥ तूंचि विष्णु तूंचि शिव तूंधाता ॥
तूं विश्वंभरता ॥ तूंचि व्यापकव्याप्यातें प्रसवीता ॥
तूं मायेपरता ॥ कोण० ॥ १ ॥ तूंचि शिष्या पांस-
णारी माता ॥ तूं वियादाता ॥ तूंचि देशी तत्वनिधि
निजहाता ॥ तारक बलवंता ॥ कोण० ॥ २ ॥

काय सांगे, आमच्या गुरुमहागजांनी जेव्हां इतकी
कंवर बाधीली, नेहां मात्र काम निर्विघ्नपणाऱ्यें तडीस गेले
असें मी समजाऱ्यो. (उघड) वरं मित्रा, तुजपाशीं कांहीं
मिठाई व फलफलावळ त्या यर्नापुढे ठवण्याकर्गिता मृणून
दिली होती ती ठवून मला कांहीं प्रसाद आणला आहूस
की नाहीं ?

विदू०—(आपल्याशीं) मला वाढले होतें की तें हा वि-
सरेल; पण हा कमला छट, तो काय यिन्हरतो ? (उघड)
मित्रा, मा ज्यावेळेस त्या होंगरांनुन चुकलन्या जनावरा-
प्रमाणें इकडं निकडं भटकू लागलीं, त्यावेळेस उन्हान्या
तिरमिर्गिनं प्राण कसे कामार्वास होऊन जानात कीं काय
असें होऊ लागलें; इनक्यांन एक सुंदर झगडी आढळला.
मग तेथें बसून न्या यर्तोम नैवेद्य दाखवून नें मगलैं साळैं
व वर पाणी प्यालों तेज्ज्वां थोडासा तकया आला. हें वथ, तुं
तें फराक्काचें दिलें नमनेन तर (गहिरसुन) हा तुझा
मित्र तेथेच चचला असता. (दोळे पुसता).

कृष्ण—तुझ्या हातीं खाण्याची जिन्हस आव्यावर ती
तुझ्या पोटावाहेर कसाची रहाते !! वरं त्या नैवेद्याचा कां
होईना, मला थोडा प्रसाद आणावयाचा होतास.

विदू०-नाहीं असें कसें होईल ? हे पहा त्यावर गुंडाळ-
लेले कागद आणिले आहेत. (कागद दाखवितो आणि हंसतो.)

कृष्ण-शाब्दास ! शाब्दास ! याचा वचपा निघेल वरें !

विदू०-वरें मित्रा, तुला एक विचारावयाचें आहे. तुं
जो इतका त्या यर्तीविषयां स्थाटोप माजविला आहेस,
आणि एकसारखा तोच विचार चालविला आहेस याचें
कारण काय ?

कृष्ण-(उपहासांने) अरे कारण कसचें ! तो याति महा
विरक्त व शुद्ध ईश्वरा अवतार आहे, तेव्हां त्यानें या द्वारकेत
येऊन रहावें व आपणांस त्याचें नेहमीं दर्शन व्हावें हेंच
काय तें.

विदू०-वरें, तो एवढा थोर साधु आहे, असें तुला
कसें कळलें ?

कृष्ण-अरे गर्गमुनींकडून.

विदू०-हां, तर मग मी तुला सांगतों या ढोंग माज-
विष्याच्या अपराधांत गर्गमुनि सामील आहेत, त्याच्यावर
मी दादासाहेचांकडे फिर्याद करतों.

कृष्ण-चल निघ मूळां, फिर्याद करण्यासारखें तुझें
काय त्यांत वांकडें झालें आहे !

विदू०-(त्वेषांने) काय झालें तें सांगूं का ! हेंघ,
त्या यतीपाशीं जो खीपुरुषांचा घोळका जमला होता,
त्यांत आमचें कुटुंबही होतें. काय सांगूं, सटवीनें टोपलीभर
नासिंगे ओतून नमस्कार केलान्. मी त्यावेळेस तिला ओळख

दिली नाहीं; परंतु असा राग आला होता कीं या दंडकाष्ठा-
नें त्या यतीची पायपूजाच करावा.

कृष्ण-(हँसून) बरे, आपल्या कुटुंबानें वर तरी काय
मागून घेतला.

विदू०-माझ्यासारखा सौंदर्यवान् पति जन्मोजन्मीं
असावा, इतकेंच.

कृष्ण-अहाहा ! तुला सौंदर्यवान् म्हणण्यास सगळ्या
जगाचे डोळे फुटले पाहिजेत.

[तदनंतर गडबडीनें द्वारपाळ प्रवेश करितो.]

द्वारपाळ-(मुजरा करून) महाराज, सरकारखारी आली.

कृष्ण-(गडबडीनें उठून) अरे कोटे आहेन ?

द्वारपाळ- खारी आश्रमाकडून जी आली ती सुभद्रा-
ताईसाहेबांच्या महालांत गेली व आपणास तिकडेच बोला-
वून घेऊन ये, असा मला हुक्म केला.

कृष्ण- ठीक आहे. (विदूषकास) मित्रा, मी ताईच्या
महालांत दादांना भेटायला जातो, तूही विश्रांति घेण्यास
घरीं जा.

विदू०-तुझा विजय असो. (असें हाणून निघून जाते)

[तदनंतर पलंगावर निजलेली सुभद्रा व जवळ देन दासी-
सारंगनयना व कुसुमावती व एका अंगास बलराम अशीं
प्रवेश करतात]

बळ०-(एका दासीस) कायग, आतां प्रलृति कशी
काय आहे ?

सारंग०-त्या वेळेणासून ताईसाहेच भ्रमिष्यासारख्या

करताहेत. झोपे लागली असते, आणि मध्येच दचकून उठतात. ज्या दिवशीं त्या नाहींशा होऊन पुन्हा याच मंदिरांत पलंगावर निजलेल्या सांपडल्या, त्यावेळेस मीच पुढे होऊन हालवून जाया केल्या, त्यावरोवर केवढयांते जी किकाळी फोडली आणि बेड्यासारख्या चहूंकडे बघुं लागल्या तेव्हां मीं पोटाशीं धसून घावरूं नका, तुम्ही आपल्या मंदिरांतच आहां, असे सांगितले तरी त्याची स्थानी होईना.

कृष्ण-(लगचर्गांते पुढे होऊन) वरे, तेव्हां ती काय हृणाली ? अगदीं तिचेच शब्द सांग.

बल०-(अवज्ञेने) हं : ! अरे, पोर अंगदीं भिऊ गेली, त्यावेळचे तिचे शब्द काय नि काय काय !

कृष्ण- असे नव्हे दादा, समय एक प्रहर ती अदृश्य स्थाली होती, तेव्हां त्या तिच्या भाषणावरून कांहीं तरी मुगावा लागेल हृणून हृष्टले. माझा तर अगदींच तर्क चालत नाहीं.

सारंग०- त्यावेळेस त्या काय हृणाल्या हें कांहीं मला आठवत नाहीं.

कुसुमा०- मला त्याचे ते शब्द पके स्मरताहेत.

कृष्ण- वरे तू सांग काय हृणाली ते.

कुसुमा०- त्या म्हणाल्या कां, ज्यांचीं वस्त्रे रक्कांते भरली आहेत, असे ते गृहस्थ कोंदे आहेत.

कृष्ण- काय याचा अर्थ असेल तो असो. आपली तर अकूल कशी गुंग होऊन गेली !

बल०— अरे मला तें सर्व समजलें आहे. आतां त्या
विषयीं काळजी करायला नको आहे.

कृष्ण— काय ! ताई नाहींशी होऊन पुनः कशी सांप
डली याचदूल आपणांस समजलें आहे ह्याणतां ? तर मग
मलाही सांगितलें पाहिजे, ह्याणने जिवास जी उगीच हुरहुर
लागली आहे ती नाहींशी होईल.

बल०— काय सांगू, ज्या वेळेस हा अघटित प्रकार
घडला, त्या वेळेस माझ्या मनांत एक सहस्र कल्पना
आल्या, पहा—

पद.

(अभाग्याचे वरीं बाबा कामधेनु आली, यो चालीवर.)
नाहिं सुभद्रा या वार्तेंतें जेव्हां आयकिलें ॥
सर्वांगाची लाहि होउनी काळिज चरचरलें ॥ नाहिं०
॥ धु० ॥ एकवार वाटे कीं क्रोधें तिनें प्राण दिघले ॥
एकवार वाटे कीं तिजला पार्थानें नेलें ॥—

रुष्णा, काय सांगू ? असेही मनांत आलें. सांगितलें
असतां तुला वाईट वाटेल; पण सांगतोंच—
एकवार वाटे तूं तिजला कपटें लपवीलें ॥
ऐसे माझ्या मनांत नाना तरंग ते आले॥ नाहिं०॥१॥

आणि ती जेव्हां पुनः महालांत निजलेली मिळाली
असें ऐकलं त्या वेळेस तर पहिल्या दोन्ही संशयांची निवृत्ति
होऊन हें तुळांच कपट असावें अशी खात्री शाळी होती—

कृष्ण— पण दादा, अद्यापि ती तशीच आहे कीं काय ?

बळ०—(कृष्णाचा हात धरून) छे छे, त्या संशयाची
निवृत्ति गर्गमुनींनी केली.

कृष्ण—सुभद्रा जी विलक्षण तळेने नाहींशी झाली
त्याचदूल त्यांनी काय सांगितले ?

बळ०—ते म्हणाले कों, यक्षकिन्नरजातीपैकीं यक्षिणी
स्या मोट्या प्रचल आणि मायावी खिया अंतरिक्षात वास
करीत असतात. त्या अशा एकाच्या सुंदर राजकन्येच्या
विवाहाच्या वेळी असा चमत्कार करीत असतात. परंतु
त्यांत त्यांचा हेतु कांहीं वाईट नसतो. मात्र अशा प्रसंगीं
त्यांचा वधूकडील अथवा वराकडील पक्षावर कांहीं पुर्वील-
संबंधानं कोप असतो, व अशा गोष्टी मार्गे पुष्कळ वेळा
घडून आल्याचं पुराणावरून दिसते.

कृष्ण—वरं, तूनेच्या प्रसंगीं त्या यक्षिणींचा कोप
काय आम्हांवर होता किंवा दुयोधनावर होता, याचदूल
गुरुमहाराजांनी काय सांगितले ?

बळ०—त्यांनी सांगितले कीं, दुयोधनाच्या संबंधाने
त्यांचा कोप होता; तेव्हां त्यांची कांहीं तरी शांति वरपक्षा-
कडून झाली म्हणजे पुढील मुदूर्ती असें विघ्र येणार नाहीं;
तेव्हां तशी शांति करविण्यास दुयोधनास आतांच पत्र लिहून
ताचडतोच पाठविले व इकडे आलों.

कृष्ण—(आनंदाने) गुरुमहाराज, आपण सरा वृत्तांत
दादासाहेचांना कळवून मला दोषमुक्त केलेंत याचदूलचे
ठपकार कांहीं केल्यानें किटावयाचे नाहींत. मजवर आप-
री केवढी तरी ममता ही-

पद.

[उधोजी प्यारे दिलकी दिलमे रहि, या चालीवर.]

गुरुजि तुमच्छा प्रीतिस पार नसे ॥
 प्रीतिस पार नसे ॥ गुरु० ॥ धू० ॥
 आळ काठण मजवर कीं होता ॥
 मुक्कचि केले असे ॥ गुरु० ॥ १ ॥
 शिष्यतापहरिणी तव वाणी ॥
 भरली अमृतरसे ॥ गुरु० ॥ २ ॥
 कोण दयाघन तुजसम आहे ॥
 तारक जो विलसे ॥ गुरु० ॥ ३ ॥

(बलरामासं) वरें दादा. माझा पक्ष अर्जुनाकडला असला
 तरी तुमच्याशीं मी असें कपट करीन, असें आपणांस वाढ-
 ले तरी कसें !

बल०—रुष्णा, मनुष्यावर प्रसंग गुदरला म्हणजे त्याच्या
 मनांत नानाप्रकारचे तर्क येणान. असो; आतां त्याविषयीं
 चर्चा कशाला पाहिजे ! ईश्वरांने सर्व संकटें निभावलीं.
 आनां चार महिने लम लांघले व दुयोधनादिकांस व्यर्थ
 हेलपाटा पडला, एवढेच काय तें थोडेसं गोण झाले.

कृष्ण—दादा, तें कसेही होईल; पण या सुभद्रेच्या
 प्रकृतीला कसें करावें ! तिला भलभलतेंच दिसंते, अन्नाचा
 द्वेष झाला आहे, पहा दोन दिवसांत तिचें तेज निम्मे
 नाहींसें झालें.

बल०—हो ! तुला एक मोठे आनंदकारक वर्तमान

सांगायला विसरलोंच. या आपल्या रैवतक पर्वताच्या गुहेत कोणी एक महासमर्थ वैराग्यशाली असा यनि येऊन राहिला आहे. त्याची तारीफ गर्गमुर्नांनीं भारीच केली, आणि त्याचें चरणतीर्थ व हा एक ताईत त्या यतीजवळूनच त्यांनीं करून घेऊन मजजवळ दिला आहे; आणि सांगितलें आहे की, हें तीयोदक सुभद्रेच्या देहावर सिंचन करावें व ताईत तिच्या उजव्या हातात चांधावा, ह्याणजे ती सर्व भयापासून मुक्त होऊन तिची प्रलति पूर्ववत् होईल.

कृष्ण-फार चांगलें. मग तसें करायला उशीर कांकरावा ! (एका दासीस) कायग, ताईची उठायची वेळ झाली असली तर तिला हळूच जागें कर.

कुसुमा०-झोंप लागून फार वेळ झाला आहे. आता जागें करण्यास कांहीं चिता नाहीं. (हळूच हलवून) ताई-साहेब, ताईसाहेब उठा. (सुभद्रा एकदम दचळून उटून बसते.)

सुभद्रा-(भ्रांत होऊन इकडे तिकडे बघून) मी कोठें आहें ! आणि ते रक्तमय पोषाखाचे गृहस्थ कोठें आहेत !

कुसुमा०-हें पहांवें सरकार. झोंपेतून उठल्या कीं यांचें पढिलें भाषण हें असते. (सुभद्रेस) ताईसाहेब, आपण आपल्या मंदिरांत आहां. असें काय बोलतां तें ! हे पहा उभयतां सरकार आपल्या समाचारास आले आहेत.

सुभद्रा-(बलराम व कृष्ण यांजकडे पाहून) दादा, कृष्ण, अरे असे उभे कीं ! बसायचें नाहीं का ! काय, येथें दोघी असून त्यांना बसायला आसनें देण्याचें सुदूरं कळत नाहीं. [दोघी दासी आसनें पुढे करतान; त्यांवर कृष्ण व बलराम बसतात.]

बल०—चरें, तुझी प्रकृति कशी आहे तें सांग आधीं.

सुभद्रा—मला काय होतें आहे ! चांगली धडधाकड आहें. खारें, जेवरें, सर्व यथास्थित चाललें आहे नी तुला कोंगी सांगिनलें माझी प्रकृति विवडली म्हणून ! हें बघ दादा, तू उगीच मला लाजवू नकोस, माझी प्रकृति विघडून जळा हा प्राण नाहींसा व्हावा इतकी मी देववान कोठें आहें !

बल०—तू उगीच काय बोलत आहेस हें ? झालेल्या गोष्टीचदूल तुला आम्ही तिलप्राय दोष देत नाहीं. आणि कसें काय झालें हेंही पण आम्हांसु कवळें आहे. त्यांत तुजकडे अपराध काहीं नाहीं.

कृष्ण—हें बघ ताई, हें दादांनीं एका समर्थ साधुचें तीर्थ आणिलें आहे, हें तुझ्या अंगावर शिंपडलें ह्याणजे तुझी सर्व बाधा नाहींशी हाईल, आणि एक ताईत त्याच यतिमहाराजांकदून आणला आहे तो तुझ्या हातांत चांधला ह्याणजे मग तुला कसलेही भय वाटणार नाहीं.

सुभद्रा—(आपल्याशी) काय, या उद्कानें का माझा संताप कर्मी होणार ? (उघड) चरें आहे, तुम्हांला काय उपचार करावचे असतील ते करा.

कृष्ण—दादा, आमच्या ताईसारखी समजूतदार मलगी कर्धा मिळायचा नाहीं. विवाहास विघ्न येऊन दुर्योधनादिकांस परत जावें लागलें याबदूल तिला वाईट वाटत नाहा, असें समजतां कीं काय आपण ?

सुभद्रा-खरें गडे. मलाही त्या गोषीचें भारीच आश्चर्य वाटतें! त्या दिवसापाशून मी जेव्हां जेव्हां एकटी असतें, तेव्हां माझ्या मनांत हेच विचार घांळतात. मला तर तें सर्व स्वप्नाप्रमाणें वाटतें.

कुसुमा०-वरें पण, हो, वरी आठवण झाली. किती वेळ विचारीन विचारीन ह्याटलें, पण मेली संधाच सांपडली नाही. ह्याणून आतां विचारलें. बाईसाहेब, आपण नाहींशा झालां होतां त्यावेळचें आपल्याला कांहीं स्मरतें का!

सुभद्रा-अग हो. जी मी एकदां येथें निजलें होतें, ती एका धोर अरण्यांत जागी झालें.

कुसुमा०-ह्याणजे ! हा काय चमत्कार !! तेथें कोणी आपल्याला नेलें असेल बाई !

सुभद्रा-अग, मला पहिल्यानें मी आपल्या बागेंतच आहें असें वाटलें. तेथें मी यरीच वेळ मोठ्या आनंदांत घालविली. पण जेव्हां संध्याकाळ होऊन काळोख पडू लागला आणि तुझापैकीं कोणीच माझ्याकडे आली नाहीं, तेव्हां तुलान् त्या सारंगनयनेला मोठमोठ्यानें हांका मारल्या.

कुसुमा०-(छातीवर हात ठेवून) वरें मग !

सुभद्रा-तेव्हां ज्याचीं वर्खें रक्कानें भरलीं आहेत असा एक सुंदर तरुण पुरुष माझ्यापुढे आला.

कुसुमा०-अगचाई ! तो कोण असावा वरें !

सुभद्रा-मी कांहीं त्याचें नांव विचारलें नाहीं, पण तो ह्याणला कीं, “ तुझीं कांहीं आपल्या बागेंत नाहीं, या

घोर अरण्यांत आहांत, कशा आलां असाल हें काहीं मा-
इयानें सांगवत नाहीं !! ”

कुसुमा०—अगचाई ! तर मग त्यालाही तुक्षी त्या व-
नांत कशा गेलां हें काहीं ठाऊक नव्हनें. जळ्णा बाई साराच
मेला चमत्कार ! वरें, पुढे काय शाले ?

सुभद्रा—मी अरण्यांत कशी आलें असेन व याबदुल
मला दादा व विहिनी बोलतील, असें वाढून उरांत जी
धडकी भरली त्यासरशी मला मूळ्यांची आली नी मग जागी
शालें तों आपल्या महालांतच आहें !!

कुसुमा०—बाईसाहेब, हें स्वप्न म्हणावें तर खरोखर
आपण नाहींशा होऊन पुनः सांपडलां. वरें, खरें ह्याणावें
तर ही गोष्ट अमुकच तन्हनें शाली असेल अशी खात्री
होत नाहीं, तेव्हां याला ह्याणावें तरी काय !

सुभद्रा—सखे, त्या दिवशींच्या धांदलींत आणखी दोन
चमत्कार घडून आले आहेत.

कुसुमा०—ते कोणते !

सुभद्रा—हें पहा, त्यांची स्वारी जेव्हा द्वारकेत होती
त्यावेळी एका शेळ्यावर मीं आपल्या हातांनीं कशिदा का-
दून त्यावर त्यांचें नांव धाढून त्यांना मीं मोठ्या ममतेनें
दिला होता, तो बाई माझ्या अंगावर होता व त्याचवेळीं
आपल्या गव्यांतील रत्नमाला काढून माझ्या गव्यांत आप-
ल्या हातांनीं धानली होती, ती बाई नाहींशी शाली.

कुसुमा०—जें जें ऐकावें तें तें अघटितच ! पण बाई

मी तुम्हांला सांगून ठेवते, आपल्या मनासारखे ईश्वर स-
चित घडवून आणील.

सुभद्रा—हे कशावरून ह्याणतेस तू !

कुसुमा०—कशावरून कां होईना, मी ह्याणते यावर
आपण अगदीं भरंवसा ठेवा.

सुभद्रा—छे छे ! मी तितकी भाग्यवान् कोटून अस-
णार ? तशी असते तर असे कां झाले असते ?

पद.

[श्रीहरिच्या वेणुनाढे मन माझे मोहिले, या चाळीवर.]

रुचती कां तीर्थयात्रा या समर्थीं त्यास ती ॥

मजवरची प्रेमबुद्धि कां हरिची लोपती ॥

दादांना अंधजांची भक्ती कां लागती ॥

या कृत्या साझ्य होती कां वहिनी रेवती ॥१॥

कुसुमा०—ताईसाहेब, आज उभयर्ता सरकारच्या
स्वान्या येयें आऱ्या होत्या; त्यांच्या बोलण्याचालण्या-
वरून, तुलांला विनाकारण दुःख दिले याचहूल त्यांना
पश्यात्ताप झाला असावा असे दिसले.

सुभद्रा—सखे, माझे समाधान करण्याकरिता तू बोलत
आहेस दुसरे काहीं नाहीं. अग, त्यांना कसचा पश्यात्ताप
होणार आहे ? (गहिंवरून) सखे, त्या रुण्णाचें बोलणे तू
नाहीं का ऐकलेस ! चानुर्मास संपल्यावर ह्याणे मी त्या
मेल्याची पटराणी होणार; मग मला डोल येईल. अहाहा !
हीं कमाचासारखीं बोलणीं सख्ख्या भावाला शोभतात
कायग ? सखे पहा—

पद.

[राग जोगी-ताल धुमाळी.]

माझ्या मनिंचे हितगुज सारे ठाउक कृष्णाला ॥

ऐसे असुनी दुःखावरती देतो डागाला ॥ धू० ॥

अर्जुनजीला मज यावी हें आपणची वदला ॥

आशा मज बहू दाउनि ऐसा घात करूं सजला॥

जैसा वरती दिसतो काळा आंतुनही झाला ॥

तारिल ह्याणुनी धरिलें ज्याला बुडवी तो मजला॥१॥

कुसुमा०-(आपल्याशीं) काय तरी वाई आतां करावें !
यांचा संताप अधिकच वाढत चालला, तेव्हां यांचे लक्ष
दुसरीकडे लागेल असें केलें पाहिजे. (उघड) वार्द्दसाहेब,
आपण पार्थमहाराजांना दिलेला शेला पुन्हा आपल्यापाशीं
आला असें सांगितलेंन; तेव्हां तो कसा काय आहे हें प-
हाण्याची मला भारीच इच्छा झाली आहे.

सुभद्रा-सखे, कोणी पाहतील म्हणून त्या पेटींत ठेवला
आहे. तुला पहाण्याची इच्छा असेल तर पहा जा.

कुसुमा०-(पेटींतला शेला घेऊन येऊन व तो उलगडून
रेखून पाहून) वार्द्दसाहेब, काय आपली कुशलता तरी ही !
यावर काढलेली वेलबुटी किंती सुरेख दिसते ? तसेच
मधून मधून हे पक्षी काढले आहेत, ते आतांच उडतील
कीं काय असें वाटतें.

सुभद्रा- (शेला हातांत घेऊन खालीं आपटून) सखे, या
मेल्याचा मला असा राग आला आहे कीं याचे फाडून
तुकडे तुकडे करून टाकावे.

कुसुमा०- बाईसाहेब, असा काय त्यांने अपगाध केला आहे?

सुभद्रा- सखे, ऐक-

पद.

[अहा हे कणा मुकुंदा, या चालीवर.]

अरसिक किति हा शेला ॥ त्या सुंदर तनुला सोडुनि आला ॥ अरसि० ॥ धू० ॥ प्रेमे प्राणपतीला ॥ मी संतोषे हा अर्पण केला ॥ दुर्मिळ जें स्थळ मजला ॥ तें सहज मिळुनि या दुर्भाग्याला ॥ तेथुनि कां हा ढळला ॥ त्या सत्संगतिला कैसा विटला ॥ कौंडुनि ठेविन याला ॥ मज दृष्टिस नलगे निष्टुर मेला ॥ अर० ॥ १ ॥

तर उचल याला येथून आणि घाल त्या पेटींत ! [शेला केंद्रून देते.]

कुसुमा०- (तसें करून आपल्याशीं) यांना वरें वाटावें ल्लणून जी जी गोष्ट काढावी, तिच्यापासून यांचा संताप अधिकच वाढलो; काय करावें ? (उघड) बाईसाहेब, दिवस पुष्कळ वर आला; आतां अंग धवायला नाहीं का उठायचें ! वेळेवर थोडेसें अन्न पॉटात गेलें तर आपणांस अम्मळ वरें वाटेल.

सुभद्रा- नको त्या जळूया जेवणाची आठवण करू. मला तें अन्न कसें विषासारखें दिसून ओकारीच येते.

कुसुमा०- तर बाईसाहेब, या जलमंदिराच्या भोंवता-

लच्या चांगेत तरी घटकाभर चला, ह्यणजे हिंडल्याकिर-
ल्यानें थोडीशी भूक तरी लागेल.

सुभद्रा— सखे, मी तेथें आलें असतें; परंतु त्या चांगेत
पाऊल टाकण्यास माझ्या अंगावर कसा कांदाच उभा
राहतो. पहा—

पद.

[राग पिलु-ताल धुमाळी.]

बघुनि उपवना विरहाशीची ज्वाला भडके उरीं ॥
पुष्यांचा तो सुगंध माझ्या शूल निपजवी शिरीं ॥
कोकिल-कूजित ऐकुनि वाटे वीज कडाडे वरी ॥
कारंजाचे तुषार भासति अश्मिकणाचे परी ॥
सुमंद शीतल सुगंध मारुत येतां अंगावरी ॥
थरथर काळिज कांपे वाटे डाग वसति अंतरी ॥
॥ चाल ॥ पक्ष्यांचिं जोडपीं खेळति नानापरी ॥
दे नंतुस हंसही छीच्या वदनांतरी ॥
सुखवाया कांता मोर सुनूत्या करी ॥ चाल ॥
जिकडे तिकडे पाहुनि ऐसें होतें मी घावरी ॥
मजला मग घायाळचि करितो मन्मथ आपुल्या शरीं १

कुसुमा०— चाईसाहेब, आपण एकसारखा तोच विचार
चालवून संताप करून घेतलात तर कसें होईल बरे ? मन
थोडे दुसऱ्या गोष्टीकडे घालवून समाधान करून घेतलें पाहिजे.

सुभद्रा— सखे, तूं ह्यणतेस नें सारें मला कळतें; पण
माझा उपाय चालत नाहींग ! सखे—

पद.

[रागिणी आनंदभैरवी,—ताल धुमाळी.]

किति सांगुं तुला मज चैन नसे ॥ ध्रू० ॥ हे दुःख
तरी मी साहुं कसें ॥ या समयिं मला नच कोणि
उसे ॥ हा विरह सखे मज भाजितसे ॥ चाल ॥ मन
कसें आवर्ण ॥ किति धीर धर्ण ॥ कसें कर्ण ॥ कि०
॥ १ ॥ हे बंधु नव्हत मम वैरि खरे ॥ दावीती कसें
वारे प्रेम बरें ॥ बोलोनी पाणीती हृदयासि घरे ॥
॥ चाल ॥ नको नको मला जिव ॥ विष तरि पा-
जिव ॥ सखे सोडिव ॥ कि० ॥ २ ॥

(पड्यांत) अग ए कुशुमावती, लवकर दार उघड.

कुशुमा०—कोण ही ? सारंगनयना हांका मारते आहे
वाटतें.

सुभद्रा—कशाला मेली ओरडत आली कोण जाणे ?
सखे, पहा जा बरं.

[कुशुमावती जाने व सारंगनयनेसह पुनः प्रवेश करते.]

सुभद्रा—(सारंगनयनेस) कायग, तुला माझ्या अंगधु-
ण्याची तयारी करून ठेवायला सांगितलें होतें, मग इकडे
कशाला आलीस ?

सारंग०—हो; मी तयारी करून वाट पहात वसलें होतें;
पण धाकळ्या वहिनीसाहेबानीं आपणांस लवकर अंग ध-
ण्यास घालून वृदावनाच्या चौकांत घेऊन यायला सांगि-
तलें, म्हणून मी गडबडीनें कळवायला आलें.

सुभद्रा—कोणी ? शंकेमणीवहिनीनें का ।

सारंग०— हो; अगदीं लवकर यायला सांगितलें आहे.

सुभद्रा— अहाहा ! आज किंती दिवसांनी माझी आठवण झाली तरी वहिनीला ही ! ! बरें, चला तर. (सर्व उठतात.)

कुसुमा०— कायग, सारंगनयने, धाकद्यावाईसाहेचार्चे अंगधुणे झालें !

सारंग०— अग केव्हांच झालें. त्या आतां वृद्धावनाच्या चौकांत पुजेला बसल्या आहेत व तेथेच ताईसाहेचांना घेऊन यायला सांगितलें आहे.

सुभद्रा— कायग, इतक्या गडबडांने मला बोलावूं पाठविण्याचे काय कारण असेल बरें ! तुला कांहीं कळलें आहे का ?

सारंग०— त्यांनीं कांहीं मला सांगितलें नाहीं; पण थोरल्या सरकारांनीं मोठ्या समारंभानें वाढवात एक स्थामी आज भोजनास आणले आहेत, त्याच्या दर्शनाला जाण्याकरितां असेल असें मला वाटते.

सुभद्रा— हे कशावरून तू म्हणतेस !

सारंग०— अष्टनायिका व सर्व यादवाखिया, यांनीं यति-महाराजांच्या दर्शनाला सोंदव्यानें यावें, अशी वर्दी देण्याकरितां आपल्या हाताखालच्या चोपदारांस आपले वृद्धकंचुकी सांगत होते, तें मीं ऐकलें त्यावरून म्हणते.

सुभद्रा— असो; कांहीं कां असेना, गेलें पाहिजे खरं. चल लवकर, मला अंग धुवायला घाल. अग कुसुमावती, माझें सोंवळे व पेला घेऊन तिकडे ये.

[सुभद्रा व सारंगनयना जातात.]

कुमुमा०-धाकट्या वहिनीसाहेचांकडून बोलावणे आले हें फार चांगले झाले; नाहीं तर ताईसाहेचांचा शोक आणखी किनी वाढला असता, हें काहीं माझ्याने सांगवत नाहीं. (पडयाकडे पाहून) अगचाई ! ह्या पहा धाकट्या वहिनीसाहेच तर पूजेला घेऊन वसल्या. आता लवकर ताईसाहेचांना घेऊन गेले पाहिजे. (निघून जाते.) [तदनंतर तुळशीची पूजा चालली आहे, व जबळ परिचारक उमे आहंत, अशी आसनस्थ रुक्मिणी प्रवेश करते.]

रुक्मिणी-(पूजा संपूर्ण) अरे अशोका, माझी जपाची माळ दे.

(परिचारक माळ देतो ती ओटींत घेऊन जप करीत बसते.) [तदनंतर सांवळ्याने विदूषक येतो, आचमन करतो व शेंडी पुसतो]

रुक्मिणी-(जप संपूर्ण प्रदक्षिणेस उठते व विदूषकास पाहून) आज स्नान इकडेच झाले वाटते ?

विदू०-हो, आज स्वामीमहाराजांचा प्रसाद घेण्याला इकडेच आलों आहें.

रुक्मिणी-परवां भावोजींनी इतकी शोभा केली तरी अजून उशिरा स्नान करण्याची संवय गेली नाहींसैं दिसते.

विदू०-माझें प्रातःस्नान झाले होतें; पण इकडे येतांना वाटेंत कुतन्याच्या शेंपटीवर पाय पडला त्यामुळे पुनः स्नान करावै लागले.

रुक्मिणी-असें असें. आतांशा सांवके वरेंच माजले आहे तर ! वरें तिकडले कोठपर्यंत आले आहे ?

विदू०-स्वामीमहाराजांचे स्नान आन्हिक आवृपले.

आतां सर्व यादवखियांचीं दर्शनें चाललीं आहेत. तुहाळा काय सांगूं वहिनी, या इतक्या खियांच्या नमस्काराला “नारायण” ह्याणतां ह्याणतां यतिमहाराजांचे डोळे पांढरे होतील असें वाटते.

‘रुक्मणी—वरें, तिकडील गर्दी आटपली ह्याणजे मी व वन्से दर्शनाला येतों.

विदू०—ठीक आहे. (असें ह्याणून जाऊ लागतो)

रुक्मणी—भटजी हीं दक्षणा घेऊन चला. (परिचारकास) अरे, तो विडा व दक्षिणा त्यांना दे. (परिचारक तसें करतो.)

विदू०—कोण ! ताईसाहेवना ह्या पहा आल्याच (असें ह्याणून निघून जातो.)

[तदनंतर कुसुमावतीदासीसह सुभद्रा सोंवल्यानें प्रवेश करते.]

रुक्मणी—(सुभद्रेजवळ जाऊन) वन्से, माझ्या निरोपासरशा अंग धुऊन आलांत हें माझें मोठें भाग्यच समजायचें; नाहीं तर काय विचारतां ? नाहीं माझी अंग धण्याची तब्बेत लागत, धुवीन मी हवी तेब्बां, असें सांगून धाडले असतेंत तर मी काय करणार होतें ?

सुभद्रा—वहिनी, सगळ्यांनींच माझ्यावर शख उपसलें आहे तेब्बां तूं तरी कां कमी करशील ! चालूं दे ! मी आतां दगडापेक्षां देखील घट झालें आहें ! !

रुक्मणी—(सुभद्रेचा हात धरून) वरें, या इकडे बसा आधीं. (निला जवळ घेऊन बसते. पाठीवरून हात फिरवून तोंडाकडे पाहवून) हीं पाहिली दोन दिवसांत काय दशा होऊन गेली ती. वेळेवर अन्न खायचें नाहीं, झोंप घ्यायची नाहीं,

जेव्हां तेव्हां उगीच संताप करून ध्यायचा, अशाने प्रकृति
कशी वरें नीट होईल !

सुभद्रा—हो, हो, माझा समाचार घेता घेता तुला फार
अम पडले वरें वहिनी ! अग, माझ्यावर प्रसंग गुदरल्यावेळीं
फुकाचे दोन शब्द तरी येऊन बोलायचे होतेस !

रुक्मणी—हें पहा वन्से, तुझी ऐन लग्नाच्या वेळेस
नाहींशा झालां असें ऐकलें आणि जें मला झालें तें काहीं
सांगवत नाहीं. मला बसलेली जागा सोडून काहीं उठवेना
व शब्दही माझ्या तोंडांनून निधेना. मनांत भलभलत्या
कल्पना येऊ लागल्या. काय सांगू तुझाला, तशी वेळ वै-
न्यालाही येऊ नये. इतक्यांत पुनः तुझी मंदिरांत आहांत,
अशी वारी ऐकतांच मी तर्शीच धांवत तुमच्याकडे यायला
निघालें; पण गर्गगुरुंची सगळ्यांना अशी ताकीद झाली
कीं, पुरुषांनी देखील तिकडे जाऊ नये; फक्त तुमच्या दा-
सींनी मात्र तुमच्याजवळ असावें. एकदोन दिवस जाऊन
तुमची प्रकृति अम्मळ नाव्यावर आली, म्हणजे मग तुझांला
भैटावें, ह्याणूनच वरें वन्से तुझांला भेटल्यावांचून राहिलें ती.

सुभद्रा—वहिनी, तू किनी जरी साधून घेतलेंस तरी मी
खरें सांगतें कीं, तुझी पहिल्याप्रमाणे माझ्यावर ममता नाहीं.

रुक्मणी—हें कशावरून ह्याणता तुझी !

सुभद्रा—अग तुझी तर्शी ममता असती, तर तू माझी
इतकी विटंबना चालली असतां, डोळ्यांवर कातडै ओढून
बसली नसतीस.

रुक्मणी—वन्से, आतां बोललें तर तुझांला खंडीभर

राग मात्र येईल. मला सांगा, काय तुमची विटंबना चालली आहे ! तुम्ही होऊन विनाकारण आपल्या जिवाला संताप करून घेतां.

मुभद्रा—मला ज्या गोशीचा मनापासून तिट्कारा आहे, ती गोष्ट तुम्ही जवरदस्तीनं माझ्याकडून करवायला लागलां, तर ती विटंबना नव्हे का ?

रुक्मणी—हं हं, आतां आलं ध्यानांत. भावोजींनी इतके सायास करून दुयोधनाला देण्याचे ठरविले तें काय तुमच्या अकल्याणाकारतां ! अहो, त्यांच्यासारखा वर आज सगळ्या पृथ्वीत तरी मिळेल का ? केवढी राजसत्ता ! किंती ऐश्वर्य ! इतके असून, वरं सौंदर्यात तरी कमतरता आहे ! तीही नाहीं. फार काय सांगूं, उद्यां तुम्हीं त्यांची पटराणी झालां, म्हणजे आम्हांला देखील तुमच्यापुढे मान लववावी लागणार आहे; समजलांत ?

मुभद्रा—पुरे पुरे वर्णन. नवराचायकोनीं जसा काय एकच किंता गिरविला आहे. वहिनी, तो इंद्रापेशां देखील भाष्यावान् असला तरी, मला नको असल्यावर, तेथें आघानं मला देऊन, माझ्या जन्माची माती कां करतां ?

रुक्मणी—छे छे, असें बोलूं नये. असले भाषण आहां बायकांना शोभत नाहीं.

मुभद्रा—परदुःख शीतळ आहेग वहिनी. आतां मी घोललै तर दुसऱ्यांचीं वर्म काढतां, असें ह्यणशील.

रुक्मणी—कांहीं नाहीं. काय बोलायचे असेल तें सुश्गल बोला.

सुभद्रा- वरें तर वहिनी, तुझ्या भावानें तुला शिशुपाल-
राजाला देऊ केली होती. तो काय रूपानें, पराक्रमानें
किंवा ऐश्वर्यानें कमी होता, ह्याणून तुं चोरून आळणावरो-
वर पत्र पाठवून, कृष्णाला वरलेंस तें कां वरें? याचें
समर्पक उत्तर दे ह्याणजे मी तुमचें संगळें ऐकतें.

रुक्मिणी- (कांहीं उत्तर न देतां मान खालीं घालून बसते.)

सुभद्रा- (निला हातानें हलवून) अहो वहिनीसाहेब,
बोला, आणखी कांहीं उपदेश करा.

रुक्मिणी- वन्से, तुमचें ह्याणणां अगदीं वरोचर आहे;
परंतु तुमच्या मनाप्रभाणां माझ्याकडून कांहीं होण्याजोर्गे
नाही, ह्याणून मी इतके आढेवेढे घेऊन बोलत होतें.

सुभद्रा- हें बघ वहिनी, तुं मनावर घेऊन कृष्णाच्या
मनांत चांगलें भरवून दिलेंस ह्याणजे पुरे आहे. तो मग
हव्या त्या रीतीनें माझ्या मनासारखें कराल.

रुक्मिणी- मी ही गोष्ट निकडे काढली नाहीं, असें
समजतां कीं काय तुक्की? मी याविषयीं बोललें कीं, एकेक
डोळा एवढाला करायचा; मग मी वाई भिऊन जातें.
काय करावें वरें?

सुभद्रा- काय हवें नें कर; पण मी जिवंत रहावें असें
जर तुझ्या मनांत असेल, तर हरतन्हेनें कृष्णाचें मन वळ-
वून त्याच्याकडून वचन घे; आणि तसें तुझ्या मनातन
नसलें तर आतांच सांग, उगीच आशा लावून फसवून नको.

रुक्मिणी- (सुभद्रेस पोटाशीं धरून) वन्से, तुमचें

दुःख पाहून माझें काळीज कीं नाहीं तिक्किल तुटतें; पण मीं वर दाखविले नाहीं. असो; आता तुम्ही अगदीं स्वस्थ रहा. माझ्याकडून होईल तितके भी करीन बरे.

[गडबडीने विद्वषक येतो.]

विदू०— हं, वहिनी, आका, चला लवकर. यतिमहाराज पाठावर ब्रसले. दादासाहेबांना सांगितले आहे कीं, हस्तोदक आकासाहेबांनाच घातले पाहिजे.

रुक्मणी— ठीक आहे. वन्से, चला स्वामिमहाराजांचे दर्शन घ्यायला.

[असें हाणून सर्व जातान.]

(दुसरा अंक समाप्त.)

अंक ३ रा.



(आसनस्थ कृष्ण व बलराम, परिमित सेवकां-
सहवर्तमान प्रवेश करितात.)

बल०— कृष्ण, या महाविरक्त यतीच्या दर्शनानें माझें अंतःकरण कसें आनंदभरित होऊन गेले आहे पहा. अशा साधुचा सहवास जर नेहमीं घडेल तर, या प्रपंचातील दुःखें कधीं भासणार नाहींत. मीं आजपर्यंत पुष्कळ साधु पाहिले; परंतु हा मासला कांहीं विलक्षणच आहे. पहा—

[भूपाळीच्या चालीवर.]

जीं जीं कर्में त्या योग्याच्या हस्तानें घडती ॥
 निष्कामन्वें सहजपणे तीं झालींसीं दिसती ॥
 हांसे बोले विषायि जनांसह परि ती त्याचि मती ॥
 गुंतुनि गेली ऐसें वाटे सदूपावरती ॥
 बह्मानंदीं मग सदा जो भान न तनुवरती ॥
 डुलुनि राहिला सौख्यसागरीं सेवित भरभरती॥१॥

कृष्ण-दादा, तुम्ही कांहीं म्हणा, त्या यतीच्या एकंदर
 चेष्टेवरून त्यांत खरें पाणी दिसत नाहीं.

बल०- (रोषानें) हे नास्तिका रुष्णा, अशा त्या नि-
 मल साधुविषयींही तुला शंका आलीना ! मग मात्र तुझ्या
 अकलेची कमाल झाली !

कृष्ण- दादा, तुम्हांला राग येत असेल तर मी असें
 पुनः म्हणणार नाही. परंतु त्याच्या एकंदर वागणुकीवरून
 मला जें वाटलें तें मी चोललों.

बल०- काय त्याची वागणूक तुला गैर वाटली
 सांग पाहूं.

कृष्ण- गैर नव्हे तर काय ! अशी कोटें रीत पाहिली
 आहे, व दादा, तुम्ही हें लक्षांत आणा ह्याणजे समजेल-
 पद.

[अस्तमान झाला टाकुनि युद्ध राम आला, या चालीवर.]

बघुनि सुभद्रेला ॥ कसा यति वेडादुनि गेला ॥धू०॥
 ॥ चाल ॥ हस्तांतिल ती गोमुखि गळली ॥ आशो-

वर्चनीं जिव्हा चळली ॥ नासिकाश्र दृष्टीही वळली
॥ चाल ॥ निर्लज्जचि झाला ॥ टकमक मुख तें बघ-
ण्याला ॥ बघुनि० ॥ १ ॥

बल०—(तिरस्कारानें) अरे, काय ही कुत्सित कल्पना !
म्हणूनच घरे, असे ते योगी आम्हांसारख्या निंदकांचा सह-
वास नको म्हणून गिरिकंदरी वास करितात. अरे कृष्ण,
त्या निरंजन परमहंसाची हेलना करून, आपण पापांत
बुडून मलाही बुडवीत आहेस. अरे, एवढ्यावरूनच पहा
की, आज भोजनाचे पदार्थ इतके सुरस झाले होते, पण
त्याला त्यांची चव होती का ? त्याचें जेवण कसें चाललें
होतें तें पाहिले नाहीस ?

साकी.

घाली सारें मठि तुपांतचि दुर्घटीं लिंबू पिठिलें ॥
क्षीरमध्यें कढी घालुनी हस्तानें कालविलें ॥
थोडें खावोनी ॥ उठला बसला फिरफिरुनी ॥१॥

तर या चेशा काय उगीच येतात ? अरे, त्यांचें लक्ष्यच
इकडे नाहीं. केवळ आम्हांसारख्यांचा उद्घार करण्याकरि-
तांच ते नजरेस पडतात. यांशीवाय त्यांचा दुसरा कांहीं
उद्घेश नसतो.

कृष्ण— पण ही जेवणाची धांदल कां उडाली, यांतलें
ईगित तुम्हाला नाहीं कवळें. तें मी ताडलें आहे.

बल०— अहाहा ! बृहस्पतीच तुम्ही ! ! सांगा सांगा पाढूं
काव इगित तें !

कृष्ण- दादा, रागावूँ नका. माझ्या पोरबुद्धीला जें वाठलें तें मी सांगतों.—

पदे.

[जयजय मदना सुहास्यवदना, या चालीवर.]

जेव्हां जेव्हां वाढायातें॥ येह सुभद्रा ती त्या यतितें॥
भुलुनि पाहुनी तद्वपातें॥ तैसे नाना ढंग करी॥ १॥
पंक्तीमध्ये नसतों जरि मी॥ भोळे तुह्या पाहुनि नामी॥
भलतें भलतें करिता स्वामी॥ निश्चयपूर्वक मज वाटे२

बल०- आग लागोरे तुझ्या वाणीला ! ज्याला पात्रा-पत्र विचार नाहीं, त्याला मनुष्य ह्यणण्यापेक्षां पशु ह्यणणे कार चांगले. वधिरापडे गायन केल्याप्रमाणे, व्यर्थ मी त्या महात्म्याचें या मूखांपुढे वर्णन केले असें वाटतें.

(कृष्णाकडे पाठ करून बसतो.

कृष्ण- अरे, हें मोठें लचांड झालें ! तो साधु सरा असो किंवा सोटा असो, त्याबदूल मौजेच्या भाषणात इतके मनःपूर्वक कशाला रागवावें ! वरें तसें कां होईना ! तुमचा अनुभव माझ्यापेक्षां जास्त आहे, तेव्हां तुहांला जें वाटेल तेंच सरें. आतां झालें की नाहीं !

बल०-(कृष्णाकडे तोड न करतां) अरे जा, ज्याला साधुसंतांची देखील पवां नाहीं, तो वडील बंधूचा कितीसा मान टेवणार आहे हें सहजच दिसतें.

कृष्ण-हें काय वरें दादा, उर्गाच थोड्या कारणासाठा इतके रागावणे कांहीं चांगले नव्हे. माझ्याकडून चूक झाली.

तुझी इतके मनापासून संतापाल असें मला कळले असतें,
तर मी मुर्छिच या विषयावर भाषणसुद्धां केले नसतें.

बल०- (कृष्णाकडे तोंड करून) रुष्णा, मला तुझा
फार दिवसांपासून अनुभव आहे. उगीच माझ्याविरुद्ध पक्ष
घेऊन मला चिडवायचें, आणि मी चिढलो ह्याणजे मग
आपण संतोष मानायचा; यांत काय तुला थोरपणा वाटत
असेल तो वायो.

कृष्ण-दादा पुरे करा आतां, तो विषय सोडून या.
सरासर आपणाला दुखविल्यावद्दुल मला फार वाईट वाटतें.
हे पहा मी तुमचे पाय धरतों. (पायां पडतो.)

बल०- (आनंदाने आपल्याशी) लवाडाला ही विद्या कशी
उत्तम साधली आहे ! (उघड) पुरे पुरे, रुष्णा आतां ऊठ.
गेला बरें माझा राग.

कृष्ण- (हंसून आपल्याशीं) या माझ्या भाषणाला पुढे
एका प्रसंगीं असा जोर येणार आहे कीं काय सांगू !

बल०- रुष्णा, या यतीविषयीं माझ्या मनांत एक वि-
चार आला आहे. आतां झालेस्या भाषणावरून त्याविषयीं
तुझा अभिप्राय कसा काय पडणार हें मला कळलेंच आहे;
तथापि तुला कवचिल्यावांचून करंण बरोबर नाहीं ह्याणून
सांगतों.

कृष्ण- विचाराची ह्याणून गोष्ट आली, तेथें मी योऽय
वाटेल तेंच सांगेन. काय तें कळू या.

बळ०- हें पढा मला असें वाटतें—

पद.

[अभाग्याच्या घरी वाचा कामधेनु आली, या चालीवर.]
 प्राम होय जें निधान करिं तें दवडुं नये वायां ॥
 चार मास गृहिं ठेवुनि घेऊं सुखदा यतिराया ॥प्रा०॥
 ॥ धू० ॥ आयासावांचुनि ती आहां सत्संगति
 घडते ॥ दुर्मिळ जें वच गृहस्थांसि तें सहज कानि
 पडते ॥ सूर्योदय होतांचि तमापरि पातक तें दडते
 ॥ चाल ॥ होय नित्य दर्शन त्याचें तरि सार्थक
 जन्मुनियां ॥ प्रा० ॥ १ ॥

कृष्ण - हो हो, हा विचार योग्य आहे. असे एक सोडून
 छप्पनहजार साधूंचा प्रतिपाठ करण्यास आपणांस काहीं
 अशक्य नाहीं, परंतु—

बल० - “परंतु” ह्याणन् धांचतोस कशाला ! पुढे
 तुझें ह्याणणें काय आहे तें कवीव ह्याणजे झालें.

कृष्ण - माझें ह्याणणें काहीं आपल्याविरुद्ध फारसे नाहीं.
 अशा त्या निःसृहांचें आमच्या प्रापंचिकांच्या घरांत जुळा-
 यचें नाहीं; ह्याणन् त्यांस समुद्रकांटीं जें उत्तम शिवमं-
 दिर आहे, त्यांत ठेवून देऊन सर्व व्यवस्था उत्तम रीतीची
 कक्षन देनां येईल. मग दिवसांतून एक वेळ, दुवेळ किंवा
 पाहिजे नितके वेळ आपण त्यांच्या दर्शनास जात जावें
 ह्याणजे झालें.

बल० - छे छे ! अशानें कुटुंबांतल्या सर्व मनुष्यांस

नेहमीं दर्शन होणार नाहीं आणि त्यांचा वास घरींच असला ह्याणजे ज्यास जेव्हां फावेल तेव्हां त्यास दर्शन घेण्यास सुलभ होईल.

कृष्ण- तर मग आपल्या वाड्याजवळ जी पाठशाळा आहे, तिच्या मागल्या बागेंतले मंदिर रिकामेंच आहे. पाहिजे तर तेथें टेवावें ह्याणजे कोणालाही जाण्याला घेण्याला कांहीं फारसें लांब होणार नाहीं.

बल०- हं ! काय जागा शोधून काढलीस पण !! अरे, असेले रत्न नेहमीं आपल्या होक्यांसमोरच पाहिजे. तशांतून माझा मुख्य उद्देश तो निराकाच आहे.

कृष्ण- तो कोणता वरें दादा ?

बल०- हें पहा, ही आपली सुभद्रा, किती वरें माझ्या आझेंत वागत होती ? परंतु अलीकडे तिचा एक चमत्कारिकच हटी स्वभाव झाला आहे, तेव्हां तिला या यतीच्या सेवेला लावार्वा, ह्याणजे सुवुद्धि उत्पन्न होऊन, तिच्या कल्याणाकरितां आहीं निला दुर्योधनराजाला देण्याचें ठराविलें आहे, त्याला ती आनंदांत मान्य होईल. यास्तव या यतिमहाराजांना सुभद्रेच्या अंतर्गृहांतच टेवावें ह्याणजे निला सेवा करण्यास वरें पडेल.

कृष्ण- ठीक ठीक ! फार चांगलें !! दादा, या गोष्टीला मात्र मी अगदीं कवूल नाहीं. काय सुभद्रेच्या मंदिरांत त्या यतीची स्थापना करणार ? मग काय विचारतां ! चोराच्या हातीं जामदारखान्याची किण्णी दिल्याप्रमाणेंच होईल !!!

बल०—(त्वेषांने) काय करूरे ! तुझे हे शब्द माझ्या कानाला तापलेल्या तेलाप्रमाणे त्रास देतात ! अरे, तु यःकश्चित् पापमय मनाची आणि त्या महायोग्याच्या अंतःकरणाची योग्यता सारखीच समजून, अशा कुत्सित कल्पना करतोस काय ? धिक्कार असो तुला !!

कृष्ण—दादा, बोलण्यांत थोडी अमर्यादा होईल त्याची क्षमा करा. समर्यां जर भाषण न केलें तर पुढे प्रमाद होतात क्षणून सांगतों. पहा, या तरुण खियांच्या सहवासांने आजपर्यंत केवढ्या केवढ्या समर्थ तपस्व्यांचे योग लटपटून गेले आहेत ! असे इतिहास आपल्या कानावर आले नाहींत काय ?

वसंतीं बघुनि मेनकेला ॥ गाधिजभुनिनें निज सुत-पावरि उद्कांजलि दिधला ॥ पराशर मोहुनियां गेला ॥ नौकेमाजी धीवर-कन्यासंगोत्सुक झाला ॥ वसिष्ठाहि ब्रह्मनिष्ठ कसला ॥ परि स्नुषेवारि लोभ धराया मनिं नच तो विटला ॥ १ ॥

दादा, अशा मोठमोठ्यांची ही अवस्था ! मग हा यति सर काय अगदीं तरुण असून काय याचा थाट !—

पद.

[दक्ष वदे हा देव कशाचा, या चालीवर.]
लाल शालजोडी जरतारी झोंकदार शिरिं बांधोनी,
माचत चाले जैसा येतो रंगभूमिवर नट सजुनी

वाजे कडकड छाटि गुलाबी माळ जपाची करिं
धरूनी ॥ ध्यान करूनि वैसतां दिसे मज दांभिकपण
वर ये फुटुनी ॥ सर्वांगावर भस्माचे ते पुंड्रे लावि
किति रेखोनी ॥ त्यावरि रुद्राक्षांच्या माळा घालि-
तसे तरि किति जपुनी ॥ स्फटिकाचीं तीं सुबक
कुंडले डुलतांना हलती कानीं ॥ पायिं खडावा चट-
चट करिती दंड शोभती करि तीनी ॥ १ ॥

सृष्टून सांगतौ, आपला विचार मला मुळीच पसंत नाहीं.

बळ०—वाहवा, रुण्णा वाहवा ! अरै रूपवान् आणि
तरुण अशा पुरुषांचं वैराग्य कडकडीत नसतें असा तुक्षा
यह झाला आहे; परंतु तुला मुख्य गोष्ट सांगतों ती ही
कीं, हें जग चांगले व वाईट, खेरे आणि खोटे अशा खि-
घडीनें कसं भरून गेले आहे; तथापि चांगल्याची वाइ-
टावरोवर व खांच्याची खोट्यावरोवर गणना ज्ञात्यांनीं करूं
नये. काय, विषयाच्या तडाक्यांतून कोणीच पार पडला
नाहीं, असें तुं समजतोस ! ऐक तर—

पद.

[बारे विभिषण बोलतसे, या चालीवर.]

उरला भेद न ज्यां कांहीं ॥ त्यांना कोठें भय नाहीं
॥ धू० ॥ रंभा मोही सकलांला ॥ परि तिज शुक-
तो गुरु झाला ॥ वश कारि मन्मथ जगताला ॥ पण
तो हर जाळी त्याला ॥ शिवसुत गुहे मारुति यांला ॥

कोणी नच करि वश अबला ॥ चाल ॥ भीज्मगुरु तो
जिवंत आहे ॥ याया साक्षी ही ॥ शोभवितो जो
सकल मही ॥ उ० ॥ १ ॥

तर कृष्णा, असा खरा प्रकार अमून तुला विपरीत का
भासतें याचें कारण सांगूँ ! राग नाहींना येणार !

कृष्ण- हें काय दादा ? आपल्या बोलण्याचा कधीं
मला राग आला ओहे ? सांगा काय तें.

बल०- हें बघ, जो तो आपल्या मनाप्रमाणें जगाची
परीक्षा करीत असतो. कनक आणि कांता यांना तुच्छ
मानणारे प्राणी या जगांत आहेत, असें जर चोर आणि
जार यांना सांगितलें, तर त्यांना तें कधीं खरें वाटायचें
नाहीं. यावरून काय तें समज ह्याणजे झालें.

कृष्ण-तुहीं कांहीं ह्याणा; परंतु सुभद्रेला त्या यतीच्या
सहवासांत नैहमीं ठेवणें हें कांहीं प्रशस्त नव्हे. यापान्नून
काय घोंटाचा होईल हें कांहीं माझ्यानें सांगवत नाहीं.

बल०-वरें होऊं दे. माझा जो निश्चय झाला तो कांहीं
ढळायचा नाहीं.

कृष्ण-मर्जी आपली. माझें काम सुचविण्याचें तें मीं
केलें. आतां पुढें मागें मजवर कांहीं बोल यायचा नाहीं.

बल०-ठीक आहे. ठरल्याप्रमाणें व्यवस्था करण्याक-
रितां मी जातों. (उठतो.)

कृष्ण- (उठतो. बलराम निघृन जातो. नंतर आप-
ल्याशीं आनंदानें) आजचा हा रंग फार नासी उठला.
आतां ह्याणून दादाना त्या यतीविषयीं संशय कधींच ये,

जार नाहीं. अरे ! पण मी त्या गंगाजलाप्रमाणे निर्मल
मनाच्या पुरुषाशीं असें कपटाचरण करतो आहेना ।
(विचार करून) छे छे, हें कांहीं फसविणे नव्हे. ज्याचा
परिणाम हितावह तें आरंभीं जरी कपटरूपी भासले तरी
त्यांत दोष मुर्कीच नाहीं. असो; आज मला निद्रा चांग-
ली सुखानें येईल. कारण—

साकी.

एचिला ज्याचा पाया त्याची बरी उभारणि झाली ॥
विष्णोबांचुनि जुळले सर्वहि भोठी चिंता सरली ॥
नाहीं भय उरले ॥ बहुधा सर्व तडिस गेले ॥ १ ॥

आतां जिवाला करमणूक होईल अशा ठिकाणीं गेले पाहिजे;
तेव्हां काय सत्यभासेच्या मंदिरांत जावें किंवा रुक्मिणी-
च्या इकडे जावें ! (विचार करून) वरें. चला रुक्मिणीच्या
महालांतच जाऊ. (कांहीसें चाढून) पण तेथेंही आज
कांहीं सौख्य व्हायचें नाहीं. कारण—

दिंडी.

बहुत दिन नच भेटलों सुंदरीला ॥
ह्याणुनि धरुनी बैसेल रुष्टतेला ॥
करिन जेव्हां मी बहुत आर्जवाला ॥
पात्र होइन मग मधुर सुहास्याला ॥ २ ॥

कांहीं असो; आज तिकडेच जायचें. (पडयाकडे पाढून)
अरे, मी बोलत बोलत अगदीं तिच्या मंदिराजवळ येऊन
ऐंचलों वा ! या मंदिरास “ लक्ष्मीविलासमंदिर ” हें

नांव कसें अगदीं शोभते, या समर्यां या टिकाणीं जिकडे
तिकडे काय गडबड चालली आहे पहा—

पद.

[राग कालंगडा- ताल धुमाळी.]

परम सुवासिक पुष्ये कोणी चातुर्ये गुंफिति नारी ॥
सुगंध तैलें वासित करिती शश्यावस्थे धरुनि करी ॥
नानाप्रिचे विडे मनोहर तबकांमध्ये कोणी भरी ॥
अंगराग ते तयार करुनी ठेविति शेजेशेजारी ॥
खिडक्यांचे वाळ्याचे पडदे भिजवुनि कोणी गार करी ॥
गुलाबपाणी थंड करोनी शिंपिति कोणी गच्चिवरी ॥
सर्व तयारी नीट कराया दक्ष असाति जन किती तरी ॥
वाटे मज मंदिर हें करिलचि वैकुंठाची बरोबरी ॥१॥

(नीट रेखून पाहन) अरे वः ! या कित्येक दासी माझ्या
प्रियेला संतुष्ट करण्यास्तव कोणी सतार, कोणी वीणा,
कोणी बीन, कोणी मृदंग अशीं नानाप्रकारचीं वायं वाज-
वून गायनही करताहेत, तर आपण एकदम मंदिरांत जाऊं
नये, हें सर्व ऐकत ऐकत सावकाशपणानें जावें. (असें
हाणून निघून जातो.)

[तदनंतर वर्णन केल्याप्रमाणे गायन चालले आहे व मध्ये
मंचकावर रुक्मिणी बसली आहे अशी प्रवेश करते.]

रुक्मिणी— (कांहीं वेळ गाणे झाल्यावर) अग कोकिले.
आतां सर्वांना विश्रांति घेण्याकरितां जाण्यास सांग,
आज कांहीं जिवाला चैन नाहीं, आणि तूंही मला पांघ-

रुण घालून माझा डोळा लागला कीं आपल्या ठिकाणी
जाऊन नीज. (शम्येवर निजते व कोकिला पांघरुण घालते.)

कोकिला- (सर्वांस) बायांनो, बाईसाहेबांस आज
निद्रा कार येत आहे, तर तुझी हें लवकर आटपून आपा-
पल्या घरीं चला. (सर्व जातात. रुक्मणीच्या पलंगाजबळ
येऊन पाहन) किती लवकर यांना आज झोंप लागली तरी
ही ! वरें तर, आपणही आपल्या ठिकाणी जावै. (दोन
पावळे जाऊन पाहन) अगचार्द ! सरकारस्यारीही पण इक-
डेच आली ? आतां कसें वरें करावै ? यांना जार्गे करावै
तरी कठीण, न केलें तरी कठीण ! (पुनः पलंगापाशीं जाऊन)
बाईसाहेब, बाईसाहेब ! — या कांहीं जाग्या होत नाहीत,
आतां काय करावै ? (नंतर कृष्ण प्रवेश करितो.)

कृष्ण- (दासीस) कायग, काय चाललें आहे ?

कोकिला- (हात जोडून) कांहीं नाहीं, बाईसाहेबांचा
किंचित डोळा लागला आहे.

कृष्ण- कां, आज लवकर झोंप लागली ! काल रात्री
जाग्रणविग्रण झालें होतें कीं काय ?

कोकिला- आज कितीएक दिवस सरकारचें इकडे
येणे झालें नाहीं, यामुळे रोज जाग्रणेंच चाललीं आहेत.

कृष्ण- (आपल्याशीं) षुढे जो आझावर रागाचा गह-
जब उडणार, त्याची या दासीनें प्रस्तावनाच केली ह्याणा-
धची. (उघड) अग, मी आलों हें कळवून हळूच जागी
कर वरै.

कोकिला- (पुनः पलंगाजवळ जाऊन) वाईसाहेब, वा-
साहेब, सरकार आले, उठावें.

रुक्मणी- (एकदम उटून बसून कषाळास आढ्या घाढून)
कायग, जळ्ला त्रास तुझा हा ! अलीकडे मला झोंप
मुळींच नाहीं, ती आज थोडी कोंदे आली होती, तर ती
तुझ्यानें पहावली नाहींना !

कोकिला-वाईसाहेब ! (असें झणून कृष्णाकडे बोट
दाखविने.)

रुक्मणी- (कृष्णाकडे पाहून किंचित् लाजलेंसे कसून
पलंगावसून खालीं उतसून) कोकिले, आता कांहीं मला येथें
झोंप यायची नाहीं. या वेळीं वारा अगदीं बंद शाळ्यामुळे
येथें भारीच उघ्मा होईल, याकरितां जलमंदिरांत मला
येऊन चल, म्हणजे तेथें झोंप आली तर येईल.

कृष्ण- वरें, तिकडेच चला. या उकाड्याच्या दिव-
सांत ही अगदीं उपयोगी नाहीं. तशांतून या वेळेस—

पद.

[राग मळ्हार-ताल त्रिताल.]

नभ मेघांनीं आक्रमिलें ॥ तारागण सर्वहि झांकुनि
गेले ॥ धू० ॥ कड कड कड शब्द करोनि ॥ लख-
लखतां सौदामिनी ॥ जाताताचि नेत्र दिपोनि ॥ अति
विरहि जन ते व्याकुल झाले ॥ नभ० ॥ १ ॥

रुक्मणी- (किंचित् वांकड्या डोळ्यांनीं पाहून) झणून-
च विरहि जनांची शांतता करण्याकरितां तिकडेच जायचे
द्येतें. येथें येऊन माझी झोंप मोडायला कोणीं सांगितलें होतें !

कृष्ण-प्रिये, तू मजवर रोप करावास अशी कांहीं
माझा तुझ्याचरोयर वागणुक नाहीं. परंतु तरीच कांहीं
विघ्नें येत गेल्यामुळे कांहीं दिवस मी तुझ्या आलिंगनसौ-
ख्यास अंतरलों, यास्तव—

पद.

[विडोरंगा ह्यरळू, या कर्नाटकी चालीवर, ताल दादरा.]
नच सुंदरि करु कोपा ॥ मजवरि धरि अनुकंपा ॥
रागानें तब तनु ही पावत कशि कंपा ॥ नच० ॥
॥ ४० ॥ नारी मज बहु असती ॥ प्रीती परि तुज-
वरतीं ॥ जाणसि हें तूं चिच्चीं ॥ मग कां ही अशि
रीती ॥ करिं मी कोठे वसती ॥ तरि तब मूर्ती दि-
सती ॥ चाल ॥ प्रेमा तो मजवरिचा नेउं नको
लोपा ॥ नच० ॥ १ ॥

रुक्मिणी—(आपल्याशीं) काय करावें ! असें हें मोहि-
नीजाल पसरलें ह्याजे माझा मग कांहीं उपाय चालत
नाहीं. (उघड) अशा नुसत्या साखर पसरण्याला मी आ-
जपर्यंत पुष्कळ वेळां फसलें आहें, तर आतां आपणांस
चांगली शिक्षा क्षाल्यावांचुन माझा कांहीं राग जायचा नाहीं.

कृष्ण—(हंसून) प्रिये, मग शिक्षा देण्याला उशीर कां
कारितेस ! सर्व तुझ्या स्वाधीन आहे. पहा—

पद.

[राग व ताल सदर.]

फरपाशीं या ननुला ॥ बांधुनि करि शिक्षेला ॥ धरु-
नीयां केशांला ॥ दंतब्रण करि गाला ॥ कुचभळीं

वक्षाला ॥ टोंचुनि दुखवी मजला ॥ चाल ॥ हाचि
दंड योग्य असे सखये मत्यापा ॥ नच० ॥ २ ॥

(असें ह्याणून तिळा आलिंगितो. कोकिला निघून जाते.)
रुक्मिणी-(ताजून) आतां माणसानें काय बोलावें चाई.

(कृष्णासहवर्तमान पलंगावर बसते.)

कृष्ण-प्रिये, विनाकारण रागावून आपल्याला व दुस-
च्याला त्रास देण्यांत काय बरें सुख आहे? हें पहा, कांहीं
दिवस लप्माच्या गडबडीत व नंतर कांहीं दिवस सुभद्रेच्या
प्रकृतीच्या धांदलीत मला कोणीकडेच जायला चनलें नाहीं.

रुक्मिणी-आपणाला किंतीशी लप्माची गडबड व प्रकृ-
तीची धांदल होती हें मला दिसत होतें. असो; बरीच
गोष्ट निशाली. मला त्याचविषयीं कांहीं बोलायचें आहे.
मात्र मी जें जें विचारीन तें तें सगळें मोकळ्या मनानें
सांगितलें पाहिजे.

कृष्ण- जाऊं दे आतां ती गोष्टच नको. रात्र फार
नाहीं का झाली आतां?

रुक्मिणी- होऊं या किनी पाहिजे तिनकी रात्र.

कृष्ण- बरें काय तें विचार नगी.

रुक्मिणी- हें पहा, या वन्सांच्या लप्माचा एक धोंटा-
वाच होऊन गेला आहे. आपण तर तिकडे मुळीच लक्ष
देत नाहीं. तेव्हां याचा परिणाम होणार तरी काय?

कृष्ण- परिणाम कसला व्हायचा आणि धोंटाच्या
कसला झाला आहे! चानुर्मास झाला म्हणजे लप्म दर-
लेंच आहे.

रुक्मिणी- आपल्याकडून ठरलें आहे, पण त्यांना कोठें तें मान्य आहे ?

कृष्ण- वरें, आपल्याला या गोर्षींत मन घालायचें काय वरें प्रयोजन आहे ? दादा वडील आहेत, सर्व कारभार ते मुखत्यारींनं करतोहेत; तेव्हां त्यांत चांगलेंवाईट पाहण्याचें काम त्यांचें आहे. तशांतून तुझ्याप्रमाणेंच मी एकदां त्यांजपाशीं गोष्ट काढली होती, तेव्हां त्यांनी मला साक सांगिनलें कीं, “तूं या गोर्षींत अगदीं मन घालूं नको; मी हवें तें करीन.” ज्ञालें आतां, मजकडे काय वरें उरलें आहे ?

रुक्मिणी - असें नव्हे. भावजींचा ओढा पहिल्यापासून कौरवांकडे आहे, तेव्हां त्यांना तेंच स्थळ चांगलेंसे दिसतें सरें, परंतु ज्यांना मृणून तेथें नांदायचें आहे, त्यांचा नको का विचार पढायला ? त्यांतून त्या कांहीं लहान नाहींत; आपलें कल्याण अकल्याण त्यांना कळतें. मग असें कां करावें वरें ? आपणांस तरी काय दृहापांच बहिणी आहेत ? एकुलती एक सोन्यासारखी वहीण, तिचा हा असा प्रकार केला, तर या ऐश्वर्याचा, या सत्तेचा नी शहाणपणाचा उपयोग तरी काय ? या जन्माच्या गांठी आहेत, त्या विचारानेंच घातल्या पाहिजेत. भावजींनी आपला हृषी सोडला नाहीं, आपण आपले उदासीन वसला, नी त्यांनी आपल्या जिवाला भलने सलतें करून घेतलें, तर भावजींचा एकदृढाचाच नाहीं लोकिकू जाय.

चा ! (कृष्णाच्या तोंडाकडे पाहून) कां, मी बोलतें इकडे लक्ष्य नाहीं वाटतें ?

कृष्ण - (रागावल्यासारखें करून) पुरे पुरे, मी सारें समजलों. तुझ्या मनांतून माझा व दादांचा विघाड यावा, व स्वतंत्रपणानें आपण निराळे रहावें. खरोखर प्रपंचांत जें वंधुवंधुचें वांकडे पडतें याला कारण खियाच, यांत संशय नाहीं. रुक्मिणी तुला जर याच विषयावर आणखा बोलायचें असेल, तर मला येथें क्षणभरदेखील वसायचें नाहीं, साफ सांगतों.

रुक्मिणी - (रागानें पलंगावरून उत्तरून दूर उभी राहून) हें पहा, मला लहानपणापासून आपला अनुभव असल्यामुळे, हीं सर्व सोंगें मला कळतान. मी अशा दबकावणीला भ्यायची नाहीं. हें काय मेले ? आज ही चवथी खेप. जेव्हां जेव्हां ही गोष्ठ काढावी तेव्हां तेव्हां असेच कांहीं ढोंग करून निघून जायचें. भावाभावांत वांकडे आणणाऱ्या कोण मेल्या अंवदसा असतील त्या असोत. त्यांची साक्ष मला देऊ नये, साफ सांगतें.

[रागानें फुसफुसत एकीकडे उभी राहते.]

कृष्ण - (आनंदानें आपल्याशीं) वाहवारे वाहव्या ! किती मजेदार हिची या वेळेस मुद्रा दिसते आहे तरी !! (उघड) पद.

[आसखिय भयदिवेद्रव्याडो, या कर्नाटकी पदाच्या चा०]
आति कोपयुक्त होय परीं सुखविते मला ॥ भ्रुकुटि नक्क करूनि बघत ॥ गाल लाल सर्व होत ॥ थरथर

तनु कांपवीत ॥ इंदुवदनिं धर्म सूटला ॥ अति० ॥४०॥
जणुं कनकाची मूर्ति अग्रिमाजिं तावली ॥ कीं नभ
सोडुनि वीजाचि ती खालिं उतरली ॥ कीं ज्वल-
नाची ज्वाला कुंडांत पेटली ॥ चाल ॥ एक जागिं
पूद न ठरत ॥ हृदय भरत रिक्त होत ॥ अधरविंच
काय फुटत ॥ तेंवि वरी दंत रोंविला ॥ अति० ॥ १ ॥

हें काय वेरे प्रिये ! सहज मस्करीनै एखादा शब्द चुकून
तोंडांतून निघून गेला, तर त्यावढूल इतके रागावायला
कशाला पाहिजे ?

रुक्मिणी- (तेथूनच) ही कसली प्राण घेण्याची
मस्करी ! मला समजले. आपल्याला येथून कसे तरी
निघून जाण्यास कांहीं निमित्त पाहिजे, स्मृणूनच ही भांड-
गाची कुरापत आपण काढली आहे ती.

कृष्ण- छे छे, हें काय भलतेंच मनांत आणतेस ! तूं
येथून मला जा स्थिलेंस तरीमी जाणार नाहीं समजलीस !
पण तूं आपल्या जाग्यावर येऊन वेस कशी.

रुक्मिणी- कशाला पण ! कांहीं नको. मीं बोललेले
कांहीं आपल्याला आवडत नाहीं, मग उगीच कशाला
कटकट पाहिजे ?

कृष्ण- आतां स्वरोवर तुझ्या इच्छेप्रमाणे सर्व सांगतों.
पण तूं राग सोडून इकडे येऊन वैस.

रुक्मिणी- (येऊन चसून) आपण नीटपणानै बोल-
ल्यावर मला कांहीं राग नाहीं.

कृष्ण- वरे, तुझे ह्यणें तरी काय कळूँ दे.

रुक्मिणी- वन्सांच्या मनांतून अर्जुनालाच वरण्याचें आहे आणि ती आशाही पण आपणच त्यांना लावून दिली आहे. तर अर्जुनाचा शोध करून कोणत्याही प्रकारानें वन्सांचे मनोरथ पूर्ण होतील, असें झालेंच पाहिजे.

कृष्ण- (विचार करून) वरे, तुला इतके सांगितलें ह्यणजे पुरे आहे कीं नाहीं ? कीं मी त्याच खटपटींत आहें, यहुशः ताईच्या मनासारखेंच होईल.

रुक्मिणी- असे मोवम आशीर्वाद नकोत. अपण खरोखरीच त्या खटपटींत आहांत, अशाविषयीं माझी सात्री झाली पाहिजे ह्यणजे मला वरे वाटेल.

कृष्ण- (आपल्याशीं) आतां कसें घरें करावें ! हें मोर्ऱे लचांड आलें. हिला सांगावें तरी कठिण, न सांगावें तरी कठिण.

रुक्मिणी- कां विचार कसला चालला आहे ? एखादी लोणकढी थाप मनांतून यायची असेल !

कृष्ण- (पुनः आपल्याशीं) हिला आपल्या मसलतींत ध्यावीच; कदाचित् हिच्यापासूनही प्रसंगीं उपयोग होण्याचा संभव आहे. (उघड) प्रिये, आतां तुला मी सर्व सांगतों, पण तें फार गुप राहिलें पाहिजे; नाहीं तर खीजातीच्या स्वभावास अनुसरून जर कां तें बाहेर फोडलेंस तर फजितीस पारावार नाहीं.

रुक्मिणी-प्राणनाथ, माझा आपल्याला इतके दिवस

अनुभव असून, सामान्य खियांची आणि माझी घरोबरी करून संशय घेतां, हें कांहीं मला चांगले वाटत नाहीं.

कृष्ण-(हनुवटीस हात लावून) तसें नव्हे प्रिये; हीं गोष्ट फार जोखमीची आहे, ह्याणून चांगला बंदोबस्त राहण्याकरितां तसें बोलणे भाग आहे.

रुक्मिणी-चरें, आतां विलंब कां? असें काय मोठें गुप्त आहे तें सांगावेच.

कृष्ण-तुझा कान पुढें कर, ह्याणजे सांगतों.(कानांत सांगतो)

रुक्मिणी-(आश्र्वर्यकारक मुद्रा करून) छे छे, मला नाहीं खरें वाटत! असें होईल तरी कसें!

कृष्ण-अग, खोटें नव्हे, तोच तो. नीट पहा ह्याणजे तूंही ओळखशील.

रुक्मिणी-सारें खरें; पण त्याला आतां लम कसें करतां येईल?

कृष्ण-(पुनः तिच्या कानांत सांगतो.) समजलीस!

रुक्मिणी-(आनंदानें आलिंगून) महाराज, आतां माझी सर्व काळजी दूर झाली. हें काय मला ठाऊक? मीं व्यर्थ आपणास दोष दिला, त्याची क्षमा केली पाहिजे.

कृष्ण-(ऐकलेसे करून) अगदीं पहाट झाली. बोलण्याच्या नादांत रात्र कशी सरली, हें कांहीं कळले नाहीं. हा पहा पहाटेचा चौघडा देखील सुरु झाला.

रुक्मिणी-(ऐकलेसे करून) अगवाई! खरेच!! तर आतां जाऊ द्या मला. अंग धुवून, मामंजी आणि सास्थाई यांच्या दर्शनास जाण्याची वेळ झाली.

कृष्ण-ठीक आहे. (असेही हाणून, रुक्मिणीसह ठून)
अहाहा ! या वेळेस काय मोज दिसते आहे !!

पद.

[राग भूषाळी- ताल दादरा.]

प्रिये पहा रात्रींचा समय सरुनि येत उषःकाल हा
॥ धु० ॥ थंडगार वात सुटत ॥ दीपतेज मंद होत ॥
दिग्बदनें स्वच्छ करित ॥ अरुण पसरि निज महा
॥ १ ॥ पक्षि मधुर शब्द करिति ॥ गुंजारव मधुप
वरिति ॥ विरलपर्ण शाखि होति ॥ विकसन ये जल-
रुहा ॥ प्रिये० ॥ २ ॥ सुखदुःखा विसरुनिया ॥ गेलें
जें विश्व लया ॥ स्थिति निज ती सेवाया ॥ उठलें
कीं तेंच अहा ॥ प्रिये० ॥ ३ ॥

(जातात.)

(तिसरा अंक समाप्त.)

अंक ४ था.

—○○—
[दासी कुसुमावती व सारंगनयना हातांत फुलांच्या परड्या
घेऊन गडबडीनें प्रवेश करितात.]

सारंग०- सखे कुसुमावती, हे यतिमहाराज आणखी
किती दिवस तरी इथें राहणार ! तुला सांगतें, त्यांची
स्वारी आणखी कांहीं दिवस जर इथें राहिली तर मी कांहीं
जिवत रहात नाहीं.

कुसुमा०- अगवाई, तुला इसकें कंटाळायला काय

ज्ञालें ! सारंगनयने, तुझें हें असलें भाषण ताईसाहेवांच्या
जर का कानावर गेलें, नर काय परिणाम होईल हें मा-
इयानें कांहीं सांगवत नाहीं.

सारंग०-अग, दुसऱ्याजवळ मी असें कशाला बोला-
यला जाऊं ! तू माझ्या वडील बहिणीसारखी आहेस क्षणून
तुजपाशीं सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलायच्या.

कुसुमा०-अग पण चांडाळणी, ते यति आणखी
किंतीही दिवस इथें राहिले नर त्यांत तुझें काय सर्व होतें !

सारंग०-काय सांगू तुला ? अगोदरच ताईसाहेवांचा
मजवर राग; त्यांत त्या छांदिष्ठ यतीची सेवा त्या अगदीं
एकनिष्पुणानें करितात. ज्ञालें, मग काय विचारायचें !
रात्रीची झांप नाहीं; पोटभर अन्न क्षाण्यालाही फुरसत नाहीं.
एकसारखा सडा पहारा करून मी अगदीं मरगळीस आलें आहें.

कुसुमा०-अग, आमचा जन्मच सेवा करण्याचा आहे;
मग कंटाळून काय होतें ? (पड्याकडे पाढून) हं, ह्या बघ
ताईसाहेव आणि धाकळ्या वहिनीसाहेव इकडेच येत आहेत.
आपली जीभ चांगली आवरून धर.

[तदनंतर रुक्मिणी व सुभद्रा प्रवेश करितात.]

सुभद्रा- (आपल्याशीं)—

पद.

[राग जिल्हा-ताल धुमाळी.] १

[आवडली हरिला, या चालीवर.]

असतांना यतिसंनीध किंचित सुख वाटतें ॥

परि एकटी बसतां हाय दुःखें मन दाटतें ॥

॥ चाल ॥ चार मास जाउनियां आतां येहळ
तो दिन शेवटचा ॥ ऐसे मानसिं येउनि शयनीं
तळमळते निशि सारि ॥ मग हें चित्त फाटते ॥ अस० ॥

(दासींस उघड.) अग तुहीं कुले घेऊन इथेच
उभ्या आहांतना ! धन्य झाली बायांनो तुमची. कुसुमावती,
तूही इच्या संगतीला लागून चियडत चाललीस वरे.

कुसुमा०-(हात जोहन) ताईसाहेब, अजून कांहीं
उशीर झाला नाहीं. यतिमहाराजांचे स्नान होऊन ते ध्या-
नस्थ बसले आहेत व त्या वेळीं तिथें कोणी जाऊं नये
हाणून आहांस ताकीद केली आहे; यामुळे आहीं इथे
उभ्या आहोत.

सुभद्रा-वरं चला, तिकडील सर्व तयारी ठेवा. त्यांची
समाधि आटपली की मला कोणी तरी कळवायला या.

दोघी-आज्ञा. (असे हाणून निघून जातान.)

रुक्मिणी-(सुभद्रेचा हात धरून) वन्से, तुम्हांला तर
आतांशा अगदीं फुरसत नाहींशी झाली आहे. पहा, तुमची
गांठ घेण्याला कितीएक दिवस जेव्हां टपून बसलें तेव्हां
ती आज कुटे पडली; पण घटकाभर मजरीं निवांतपणाने
बोलायला तुम्हांला वेळ आहेना ?

सुभद्रा-खेरेच वहिनी, अष्टौप्रहर मला त्यांजपाशीं
असावें लागतें. मी जर क्षणभर जवळ नसलें तर लाग-
लीच त्यांची तव्बेत विघडून जाने.

रुक्मिणी-हं हं ! इतके अगदीं तुम्हांवर मुलून गेले
आहेना ! पण वन्से, संभाळाहो.

सुभद्रा- इश्शा, हेंग काय जळ्हें तुझें बोलणे वहिनी ! अग मजवाचून दुसरे कोणी जवळ असले तर त्यांच्या मनाप्रमाणे वागत नाहीं ह्याणूनच ते रागावतात. चल; तुला एवढे कुंदं सांपडलं की लागली टीका करायला. अग, अशा त्या यतीचा देसील चावटपणा करायला मार्गे पुढे पहात नाहींसना !

रुक्मिणी- तें असो; मला इतकाच आनंद वाटतो कीं, ते यति आल्यापासून तुमची प्रकृति बरीच निवळत्यासारखी दिसते. ईश्वर करो आणि त्या यतीपासूनच की होईना, तुमची काळजी दूर होवो म्हणजे झालें.

सुभद्रा- यरें वहिनी, तू मला जें वचन दिलें होतेंस त्याचं काय केलेंस तें सांग.

रुक्मिणी- हें पहा वन्से, आज चार दिवस एकसारखी मी हीच गोष्ट काढतें; परंतु सरक उत्तर नाहीं. कांहीं तरी वेढेवांकडे बोलायचे. माझा तर कांहीं उपाय चालत नाहीं. तेव्हां काय करूं मी सांगा !

सुभद्रा- (गहिवरून व खिन्न मुख करून) या अनाथ अबलेचा गळा कापून तुमचे उभयतांचे कल्याण होवो म्हणजे झालें—

पद.

[राग जिन्हा -ताल धुमाळी.]

[अकुर हा नेतो श्रीकृष्णाला, या चालीवर.]

मज बहुतचि ही आशा होती वहिनी ॥ मत्पतिचा शोध करोनी ॥ त्या कृष्णातें वळवृनि समजावोनी ॥

करिशिल तू मत्प्रिय हाणुनी ॥ चाल ॥ परि झा-
लिस निर्दय तू ही ॥ गे ॥ परि० ॥ मज आतां थारा
नाहीं ॥ गे ॥ मज० ॥ चाल ॥ हतदैवा ही व्यर्थ किरे
जन्मोनी ॥ शिणविलि ती माउलि जननी ॥ १ ॥

रुक्मणी-वन्से, असें काय भलभलते बोलतां तें ।
तुमचें अकल्याण व्हावें अशी का आमची इच्छा आहे ।
मी तुहाला सांगते, तुही ज्यांची सेवा करतां तेच तुमच्या
मनांतील सर्व हेतु पूर्ण करतील !

सुभद्रा- आतां माझें कसें का होईना. तुमची सर्वांची
परीक्षा झालीना ? तुला सांगून टेवर्ते, पढली तर त्या महा-
राजांची सेवाच माझ्या उपयोगी पडेल.

रुक्मणी-वन्से, हेच खरे. तुहांला आणखी एक सा-
गते, ते यति ज्या वेळेस तुहांवर प्रसन्न होतील त्या वेळीं
त्यांस असें ह्याणावें, कीं अजुनाची भेट तरी करवा, नाहीं-
पेक्षां तुहींच माझा स्वीकार करून मला बरोबर तरी
घेऊन चला.

सुभद्रा- (रागांने डोळे वटाऱ्या) जवळन्या त्या जिभेला
हाडच नाहीं वाटते. अग तुला आतां वहिनी ह्याणायला
देखील मला लाज वाटते. चल जा, समजली अक्कल.
इतःपर तुजबरोबर भाषणाचा प्रसंग नको ! (जाऊ लागते.)

रुक्मणी- अहो वन्से रागावू नका. माझें बोलणे पुरते
ऐकून तरी घ्या.

सुभद्रा- (कांहीं एक उत्तर न करता निघून जाते.)

रुक्मणी- (आपल्याशीं) यांना माझें बोलणे या

वेळीं अगदीं कङ्कला लागेल, पण पुढे तेंच गोड लागणार आहे. आतां एकदां त्या यतिमहाराजांचें जाऊन दर्शन घेतलें पाहिजे. काय चाई चमत्कार तरी, पहिल्या दिवशीं जेब्हां मीं त्याला पाहिले तेब्हां हा केवढा साधु असेल असें वाटले; पण आंतले हें कुणाला ठाऊक? आतां त्याला केब्हां पाहीनसें झाले आहे. (पडयाकडे पाहन) अगचाई, हे पहा स्वामिमहाराज येऊन बसले. आतां संधी पाढून त्यांची भेट घेतली पाहिजे. (निघून जाते.)

[तदनंतर यतिवेष धारण करणारा अर्जुन आसनस्थ प्रवेश करितो.]

अर्जुन- हरि: नारायण, नारायण! किती विलक्षण तन्हेचा माझ्या प्रारब्धाचा खेळ चालला आहे हा? ज्या ज्या गोष्टी घडून आल्या त्या त्या स्वप्रवत् वाटताहेत पहा-
पद.

[राग झिंझोटी-ताल धुमाळी.]

दिसली पुनरपि गुप्त जाहली प्रिया सुभद्रा घोर वनीं ॥
येथें सुंदरी कैशी आली हेंचि कळेना मज अजुनी ॥
धू० ॥ माझ्या वेषा खरें मानुनी हलधरही लागत
भजनीं ॥ त्रिकालज्ञ परि मोह पावले कैसे नकळे
गर्गमुनी ॥ कपटी कृष्णाचीही बुद्धी गेली कैशी
ती भुलुनी ॥ या सवांचा विचार करितां जातों
मूढचि होवोनी ॥ १ ॥

असो; मायेच्या कर्तृत्वाविषयीं विचार कहूं लागलाना।

अंक ४ था.

मनुष्य जसा गोंधळून जातो तदूतच माझी अवस्था झा
आहे. तर आतां त्याविषयीं कल्पनाच नको. येतो त,
दिवस ढकलीत जावा. मग त्याचा परिणाम काय होईल
तो होवो. एका अर्थानें पाहिले असतां माझी ही स्थिति
फारच सुखकारक आहे.

पद.

[सदाशिव धुंडी, या चालीवर.]

प्रिया मीनाक्षी ॥ निशिदिनीं सेवनीं दक्ष वचन मम
लक्षि ॥ धु० ॥ इंद्राचें सुख तुच्छ मजपुढें ॥ अमृत
जरि तो भक्षि ॥ प्रिया० ॥ १ ॥

तथापि असें तें मनोहर स्वरूप एकांतीं मजजवळ असतांना
आपल्या मनांतील इच्छेप्रमाणें वागण्यास प्रतिबंध अस-
ल्यामुळे एखादे वेळीं अशी त्रेधा उडून जाते कीं काय सांगू-

पद.

[अंजनीगीताच्या चालीवर.]

अग्रिपाशीं नवनीताची ॥ चुंबकमणिसंनिध लोहाची ॥
षड्डस अन्नीं क्षुधित जनाची ॥ तीच गती माझी ॥१॥

कसेही होवो; पण ती सुंदरी जर मजजवळ एक क्षणभर
नसली तर हे प्राण जातान कीं रहातात अशी अवस्था
होते. असो; आपला तर नित्यनियमाप्रमाणें त्या पत्राचा
पाठ व त्या रत्नमालेनें तिच्या मंगल नामाचा सहस्र जप
तर आटपला. आतां तिच्या त्या मनोहर रूपाचें ध्यान
करून मानसिक पूजा करावी ह्याणजे आन्हिक आटपल्या-

सारखें झालें. (काहीं वेळ ध्यानस्थ बसून) अहाहा ! सुंदरी तुझी नखशिखान्त मूर्ति या हृदयकमलीं भासूं लागली. तर हे आनंदवर्धके देवी, तुझी पूजा करितों, ही तुला अर्पण असो.

पद.

नीरक्षीरालिंगनरूपी ज्ञान तुला ते घालोनी ॥
माझ्या अवलोकनवस्थांनीं टाकिन तव तनु झांकोनी ॥
त्वत्प्रीतिच्या रक्तपणाच्या कुँकुमतिलका लावोनी ॥
तव तनुलतिकायौवनपुष्पे घालिन तुजवर गुंफोनी ॥
चिंतनिं तूझ्या श्वास जाति ते धूपापरि घे मानोनी ॥
मदन पेटवी तनुकर्पूरा ओवाळिन तुजलागोनी ॥
नैवेद्यास्तव देहन माझा अधर घेह अपुल्या वदनीं ॥
कपटाचरणा केलें त्याची क्षमा करी हे हरिभगिनी।१।

अरे, माझ्या नेत्रांस उत्साह देणारी ती प्रिया अजून कां येत नाहीं वरें ? घरोवर आहे. माझ्या वेषास शोभलें पाहिजे म्हणून मींच नियम करून टेविला आहे कीं माझें प्रातः-स्नान झालें ह्यणजे एक प्रहरपर्यंत कोर्णांही मजजवळ येऊनये; त्याला अनुसरून ती माझी प्रियतमा येथेच कुठे जवळ्यास असेल, तर तिला इकडे येण्याची खुण दिली पाहिजे. (मोळ्यानें ‘नारायण, नारायण’ असा शब्द करितो.)

[तदनंतर दासी कुसुमावती धांवत येते.]

कुसुमा०—(हात जोहन) महाराजांना काय पाहिजे आहे?

अर्जुन—(त्रासून) हुं; दूर उभी रहा. अग बटकीचे पोरी, किती तुझा उद्घटपणा हा ? मी इथें सोंवळ्यानें वसलें आहें, हें तुला दिसत नाहीं ?

[इतक्यांत सारंगनयना दासी प्रवेश करिते.]

सारंग०- (कुसुमावतीस) यांना इतके खवळायला
शालें तरी काय !

कुसुम०- (सारंगनयनेजवळ येऊन) अग प्रारब्ध माझे !
हें बघ, ताईसाहेच जवळ नसल्या ह्याणजे हे असेच धडपड
करीत असतात.

सारंग०- खरें बाई, तून ही आद्यांला साडेसातीच आ-
हे. नाहींशी होईल तो सुदिन.

कुसुमा०- अग चांडालणी, हळू चोल ! त्यांच्या कानावर
का हें गेलें तर ते ताईसाहेचांना सांगायला काहीं कमी
करणार नाहींत.

अर्जुन- (सुभद्रा काय करीत आहे अशा संकेताचा हात
करून) नारायण, नारायण ! (असें ह्याणतो.)

सारंग०- जळ्या बाई ! सगळाच यांचा नारायण; यांत
माणसानें समजावें तरी काय !

अर्जुन- (पुनः रागानें तसाच इस्तसंकेत करून) नारा-
यण, नारायण ! (असें ह्याणतो.)

कुसुमा०- (पुढे होऊन) स्नामिमहागज, आक्षी मूढ
दासी आहोंत; अशा सुणांनी आद्यांला काहीं कल्यायचे
नाहीं. आपणांस जें पाहिजे असेल तें सपष्टपणे सांगा.

अर्जुन- (रागानें) तुहीं दोघीही इथून निघून चला.
मी काहीं तुलाकडून सेवा करून घेण्यास इथें राहिलों
नाहीं. नारायण, नारायण !

कुसुमा०- हे ! आतां आलें ध्यानांत; यांना ताईसाहेच

जवळ पाहिजे आहेत. (स्वामींस) महाराज, ताईसाहेच आतां येतील. पाहिजे तर त्यांनी इकडे लवकर यावें ह्याणून त्यांस सूचना पाठवितें.

.अर्जुन- (मान हालदून) नारायण, नारायण !

कुसुमा०- बाई सारंगनयने, जा लवकर, ताईसाहेचांत घेऊन ये.

सारंग०- ठीक आहे. (जाने.)

अर्जुन- (आपल्याशीं) ती सुंदरी या निरोपासरथी तरी येवो ह्याणजे झालें. नाहीं तर रागाच्या आवेशांत भलताच शब्द निघून जाऊन सर्वच उघडकीस येण्याचें भय आहे. (पड्याकडे कान देऊन) हा पावलांचा शब्द ऐकूं येत आहे यावरून सचित माझी प्रियाच येत असावी. तिनें आज येण्याला उशीर करून मला भारी त्रास दिला; तर आपणही काहीं वेळ रागावल्यासारखें करून तिच्याबरोबर भाषणच वर्ज केलें पाहिजे. (तसें करून बसतो.)

[तदनंतर रुक्मिणी प्रवेश करिते.]

रुक्मिणी- (गडबडीनें येऊन कुसुमावतीस) अग कुसुमावती, तू इथें हात जोडून कां उभी ? वाड्यांत काय गडबड चालली आहे हें तुला ठाऊक नाहींसें दिसतें.

कुसुमा०- नाहीं बाईसाहेच. आज सकाळपासून मी इकडेच आहें.

अर्जुन- (रुक्मिणीकडे पाढून, घाबरून) हेंकाय लचांद ! उन्हाच्या तापानें संतप्त झालेला मनुष्य आकाशांत ढगे आलेली पाहून आनां पर्जन्य शांत करील अशा आशेनें

घसला असतां त्यावर जशी अमिवृष्टि ब्हावी, तद्वत् ही बाई येथें आल्याने माझी अवस्था झाली. असो. आपण आतां अगदी सावधपणाने घसले पाहिजे.

रुक्मिणी- अग वन्सांच्या लपाचा दिवस ठरला. आज इकडंळे केळवण आणि देवकार्य आटपून टाकावें अशी गुरुजींची आज्ञा झाली आहे, तर तू वन्सांना न्हाऊ घालायला जा.

कुमुमा०- तर मग ताईसाहेब स्वामिमहाराजांच्या सेवेला आज इकडे यायच्या नाहीत ?

रुक्मिणी- अग छे; त्यांना आतां इकडे यायला वेळ कुठं आहे ! गुरुजींनी सांगितलें कीं झाली तितकी सेवा पुरे आहे. उद्यां महापर्वणी आहे तेब्हां सर्व मंडळी समुद्र-स्नानास जायची, निर्थेंच स्वार्मांच्या चानुमास्याची सांगता करून त्यांस निधनच निरोप यावा.

अर्जुन- (घावरलेली मुद्रा करून) हाय हाय ! मी ज्या दिवसाला भीत होतों तोच दिवस येऊन ठेपला ना ! आतां माझी काय अवस्था होईल ती होवो.

कुमुमा०-पण बाईसाहेब, अजून हस्तिनापुराहून व-न्हाडी मंडळी आली नाहीं नी केळवणाची गडवड कां केली हें कळत नाहीं !

रुक्मिणी-अग खुळे, इथें एकदां लपाला विघ्र आलें ह्याणन तें हस्तिनापुरांतच ब्हावें असें दुर्योधनाचें ह्याणणे पडले आहे, यास्तव सर्व मंडळी तिकडेच जायला पर्वाच निघणार. मग नको का इथलें केळवण आजच करायला !

असो; तूं जा आतां, तिकडे खोळबा झाला असेल. वन्से कांही तुइयावांचून दुसऱ्याला अंगाला हात लावू देणार नाहीत.

कुसुमा०-ही मी घाललें; पण इथें यांच्याजवळ कोणी नाही.

रुक्मिणी- तूं जा; मी इथें यांच्या सेवेला रहातें.

कुसुमा०-ठीक आहे. (निघून जाते.)

रुक्मिणी-(अर्जुनाजवळ जाऊन हात जोडून) महाराजांची काय इच्छा असेल ती कळवावी, मी सेवा करण्यास तयार आहें.

अर्जुन-(हातांतील गोमुखी आपटून) आग लागो तुझ्या सेवेला आणि अशी ती दुःखकारक वातां उच्चारणान्या त्या वाणीला. हें पहा तूं इथून निघून गेलीस म्हणजे माझी सेवा तूं चांगली केलीस असें मी समजेन.

रुक्मिणी-अगवाई, हा कांहीं खरा संन्याशी नव्हे; कोणी तरी मेला ढांगी असावा. तसें नसतें तर वन्सांचें लम ठरलेलें ऐकून याला इतका राग आला नसता.

अर्जुन-(बेफाम होऊन छातीस हात लावून) या सिंहाचा भाग तो जंबूक नेणार असें ऐकून याला कोप आल्यावांचून कसा राहील बरें ! असलें हें वर्तमान सांगणान्याच्या जिव्हेचे तुकडे तुकडे केले नाहीत एवढेंच भाग्य समज.

रुक्मिणी-हं, आतां तर पक्के ध्यानात आलें; तोच हा. अर्जुना, अरे ढांग्या अर्जुना, आणलेल्या सांगाची बरेच दिवस चांगली बतावणी केलीस; पण शेवटीं मजपुढं फसलास.

अर्जुन-(आपल्याशी) ही गोष्ट फार वाईट झाली. रागाच्या आवेशांत देहभान नाहीसें झाल्यामुळे असा प्रमाद झाला, आतां याला करावें तरी काय ?

रुक्मिणी-कारे दांभिका, बन्या गोर्षीनें तूं कोण आहेस हें कबूल होतोस कीं भावोर्जीना ही गोष्ट कळवून तुझी फजिती केली पाहिजे ?

अर्जुन-(उटून) वहिनी, केवळ तुझ्या कपदामुळे अति दीन झालेला हा पाठ्य तुला शरण आला आहे, तर यास अभय दे. (असें हागून तिच्यापुढे साटांग नमस्कार घालतो.)

रुक्मिणी-(हंसून अर्जुनाच्या पाठीवरून हात फिरवून) अर्जुन ! हें काय ? ऊठ.

अर्जुन-(नसाच) छे छे, तूं अभय दिल्यावांचून मी कधीं उठायचा नाहीं.

रुक्मिणी-अरे खरोखर तुला अभय आहे, ऊठ. माझ्या हातून तुझी फजिती होईल असें तुला वाटतें तरी का ! मी उगाच मोजेनं तसें बोललं समजलास !

अर्जुन-(उटून आपल्या जाग्यावर बसतो.)

रुक्मिणी-पाठी, वन्सांकरता एवढें साहस करण्याला का तयार झाला आहेस ! अरे पण वेड्या आतां तुला लप्त कसें करतां येईल !

अर्जुन-हें पहा, जला माझा वेद तसा हा संन्यासही सोदा आहे. पण वहिनी, रूपा कसून तूं माझ्या नांवानें मला हांक मालं नकोत. कोणी दुसऱ्यानें जर ऐकलं तर गोष्ट पद्मकर्णी होऊन सर्वच फसेल.

हक्किमणी-वरें अर्जुना, आतां तूं पुढें कसें काय करणार !

अर्जुन-वहिनी, तें मला कांहीं सुचत नाहीं. सुभद्रा दुर्योधनास सचित केल्याचें वर्तमान ऐकून मीं उदास हो ऊन हा त्रिदंडी संन्यास घेतला आणि रैवतकपर्वतावर बसलों. तों दादांनीं सन्या भक्तीने आणून मला इथें ठेवले. पण इथून सुभद्रेसहवर्तमान माझी सुटका कशी होईल हें कळत नाहीं.

हक्किमणी-अर्जुना, आतां असें कर.

अर्जुन-कसें कळूं तें सांग. पण 'अर्जुना, अर्जुना' असें ह्याणुं नकोसग.

हक्किमणी-इकडे कान कर ह्याणजे तुझ्या कानांत सांगतें.

अर्जुन-टीक आहे. (असें ह्याणून तिच्यापुढे कान करितो. **हक्किमणी** त्याच्या कानांत सांगते.)

हक्किमणी-संभाळ घर, आतां मी जातें.

अर्जुन-पण वहिनी, ही गोष्ट रुण्णाला ठाऊक काली असून तूं सांगतेस तसें केलें तर त्याला आवडेलना !

हक्किमणी-तूं आतां मला कांहीं विचाळूं नकोस, पुढे कूळू तुला सर्व कळेल. आतां मी जातें.

अर्जुन-तुझे उपकार मी कधीं विसरणार नाहीं.

हक्किमणी-आतां तुझ्या वेषाला अनुसरून वागलें पाहिजे. (असें ह्याणून नमस्कार करिते.)

अर्जुन- (हृसून) नागयण ! (असें ह्याणतो. **हक्किमणी** निश्चून जाते. आगल्याशी)

पद.

[कर्नाटिकी, राग केदार गवळी—ताल झांपा.]
 घाटे सर्वथा मुक्त झालो ॥ धृ० ॥ रुक्मिणीने मला
 मंत्र जो कथियला ॥ जुळुनियां होईलचि सफल
 तो चांगला ॥ काय फसवील ती या नराला ॥
 घाटे सर्वथा० ॥

या रुक्मिणीने तरी काय वस्तादृगिरी लढविली पहा ॥
 “आज केळवण देवकार्य व्हायचें, लमाला लवकरच हूऱ
 स्तिनापुराला जायचें” इत्यादि मिथ्या भाषण करून मला
 राग आणून माझें सरें स्वरूप प्रकट करायला लावले !
 शाबास, धन्य आहे तिची. सारें सरें; पण माझी ती प्रिया
 इकडे आल्यावांचून कशी राहिली. यांतील इंगित तिची
 पुनः गांठ पडल्यावांचून कळायचें नाहीं.

[तदनंतर दासी सारंगनयना प्रवेश करिते.]

सारंग०—(हात जोहन) महाराज, ताईसाहेबांनी घर०
 णापार्हीं अशी विनंती करण्यास सांगितलें आहे कीं, आ०
 ज आईसाहेबांनीं कांहीं कारणानिमित्त मला आपल्याज०
 वळ ठेवून घेतल्यानें मी आज सेवेला अंतरलें, याबद्दुळ्ड
 क्षमा असावी.

अर्जुन—हं, नारायण, नारायण, (असें म्हणून स्तब्ध बसतो.)

[पडव्यांत, “काय एर्थे कोणी नाहीं ? ”]

सारंग०—कोणी दर्शनाकरितां आलें असावें. जाऊन
 पाहिलें पाहिजे. (आंत जाऊन बाहेर येते व स्वामीपुढे हात जोहन)
 महाराज, यादवसेनेचे अधिपति सात्यकीमहाराज आपल्या

दर्शनाकरिता आले आहेत. आज्ञा होईल तर त्यांस आत घेऊन येतें.

अर्जुन-(येऊ दे या अर्थाची मान हलवृन) नारायण,
नारायण ! (असं ह्याणतो.)

[तदनंतर सारंगनयना सात्यकीस घेऊन येते.]

सारंग०-हे यतिमहाराज बसले आहेत, पुढे होऊन दरीन घ्यावें.

सात्यकी-(यतीपुढे सारंगनमस्कार घालतो.)

अर्जुन-(वर हात करून) नारायण ! नारायण !

सात्यकी-(उठून उभा राहून हात जोडून) महाराज, दादासाहेचांची चरणापाशी अशी प्रार्थना आहे की, उद्दीक महापर्वणी असल्यामुळे सर्व नागरिकजनांसहवर्तमान समुद्र-तीरं स्वारी जाणार व वनभोजन आटपल्यावर सायंकाळीं स्वार्ग परत येणार; तेव्हां आपली इच्छा येण्याची असल्यास ताईसाहेचास नेण्याची तजवीज करतां येईल, व आपणास येण्याचें नसेल तर त्यांस इथेंच टेविनां येईल.

अर्जुन-वाः, तुझी सर्व समुद्रम्भानास जाणार आणि मला इथे राहून काय करायचें आहे ! मी मोळ्या आनंदानें येणार. मात्र त्या जनसमुदायाचा संपर्क आहांला न होईल अशी तजवीज राहिली पाहिजे.

सात्यकी- तो बंदोबस्त मी टेवीन. त्या टिकाणीं ताई-साहेच व त्यांचे थोडे सेवक यांशिवाय कोणी आपल्या नजरेस पडणार नाहीं.

अर्जुन-फार उत्तम आहे.

सात्यकी—मी निरोप घेतो. (असें ह्याणून पुनः साठांग-
नमस्कार करितो.)

अर्जुन—नारायण ! (असें म्हणतो.)

[सात्यकी जातो.]

अर्जुन—(दासीस) अग, माझी माध्यान्हस्तानाची त-
यारी करण्यास सांग जा. मी आतां तिकडेच येतो.

साठांग०—आज्ञा. (असें ह्याणून निघून जाते.)

अर्जुन—(उटून आनंदावें) एकूण रुकिमणीचा कानमत्र
खण होईल यांत संशय नाही; आतां उद्दिक असें करणार!
साकी.

मोहुनि दंडा फेंकुन देइन भिकार भगवीं वर्ले ॥

मशकापरि तीं उडविन सारीं यादवचमुशब्बाळ्यें ॥

आतां बळ आले ॥ दुर्दिन सर्वहि ते गेले ॥

[निघून जातो व पडदा पडतो.]

(चवथा अंक समाप्त.)

अंक ५ वा.

—○○○—

(यतिवेष धारण करणारा अर्जुन असनावर ध्यानस्थ वस-
लेला आहे व जवळ सुभद्रा व दासी कुसुमाचनी उभ्या आहेत.)

अर्जुन—(ध्यान विसर्जन करून) सचिदानंद परमे-
श्वर ! नारायण !

[सुभद्रा व दासी नमस्कार करितात.]

अर्जुन—नारायण ! अर्भाश्वरप्राप्तिरस्तु. सुभद्रे, आम्हां
यतिजनांस नगरवासापेक्षां द्या स्वच्छंद वनविहार फारच

मुखकारक होतो. पहा, आज कितीएक दिवस तुझ्या त्या अंतर्गृहांत कोँडून टेवल्याप्रमाणे झाले होतें; पण आज पिंजन्यांतून मुक्त जाहलेल्या शुकाप्रमाणे मला भारीच आनंद होत आहे.

सुभद्रा- (किंचित् हँसून) पण अजून व्हावा तसा आनंद होत नसेल. कारण जवळ माझी कटकट ती आहेच.

अर्जुन- छे छे; रसिकजनापासून आहांला कटकट होत नाही. पण तुझ्या अरसिक दासी मला मुर्द्धीच आवडत नाहीत.

सुभद्रा- तें मला समजतें; पण काय करूं ? मोठ-मोठ्या कशाचीं कामे करण्याची मला संवय नसल्यामुळे हीं माणसे आपल्यासमोर आणणे मला भाग पडतें. पण आज कांहीं होवो, आपलीं सर्व कामे मीच करीन. ह्याणजे आजचा दिवस तरी आपणांस थोडासा आनंद होईल. (दासीस) बाई कुसुमावती, आज तुला मोकळीक आहे. सर्व नागरिकजन जशी आज चहूंकडे कीडा करीत आहेत तशी तूंही कर जा.

कुसुमा०- ताईसाहेब, आपण माझ्या डोळ्यासमोर असलां ह्याणजे जशी मला मोज वाटते तशी कशानें वाटत नाहीं. मी आजेप्रमाणे जातें नी जवळपास इथेंच कुठें तरी असतें. गरज पडेल तेव्हां हांक मारावी. (असे ह्याणून निघून जाते.)

अर्जुन- सुभद्रे, तर तूं आज मला एकांतमुख देणार ?

ठीक आहे. मीही पण तुझ्याकडून सुस्था योग्यच सेवा घेईन.

सुभद्रा- (किंचित् रागावलींसं करून) आपण यति आहांत, तेज्हां कर्सेही भाषण केलें तरी आपणांस शोभते.

अर्जुन- प्राप्तिकांशीं कर्से वागवें याचा आक्षांला अभ्यास नसल्यामुळे असा कांहीं बोलण्यांत प्रमाद होतो, तर त्याचदूल तूं रागाऊं नकोस.

तुभद्रा- अद्वैतनिष्ठजनांची भाषा ऐकण्याचा फारसा प्रसंग मला आला नसल्यांने एकाद्या शब्दाचा अर्थ भलताच भासून असा मनाला रागाचा विकार होतो तर त्याचदूल मीच क्षमा मागते. (असें ह्याणून हात जोडते.)

अर्जुन- सुभद्रे, तूं फार चतुर आहेस. तुझ्या संगर्नांत असल्यानें दिवसाचं पळ होऊन वर्षाचा देखील दिवस वाटेल.

सुभद्रा- जेणेकरून पू. वा दिवस आणि दिवसाचें घर्ष मला न वाटेल अशा रीतांनें मला वागवार्वा म्हणजे शाळं.

अर्जुन- (आपल्याशीं) आतां भाषणाचा ओघच घदलला पाहिजे. (उघड) सुभद्रे, हा प्रातःकालचा समय पाहून मला असें वाटते-

पद.

[केशवकरणी अगाध लीला, या चालीवर.]

न च दृष्टिस पडती ते सज्जन उद्य पावतां कली ॥
तैसीं नक्षत्रें लोपलीं ॥ साधून्या चिन्तांतुनि जाते
कामक्रोधावली ॥ तमाची नशी गति जाहली ॥
चाल ॥ तें मुनिमन जैसें सर्व काल भासते ॥ हे

प्रसन्ने तैसें नभ आतां दीसतें ॥ चाल ॥ निरुद्योगी
षुरुषाची लक्ष्मी क्षीणतेस पावली ॥ तशी बघ रात्र
नष्ट जाहली ॥ १ ॥

सुभद्रा-सरोकर या प्रभातकालीं सर्वच रमणीय भा-
सत आहे-

पद.

[कोन जाये ब्रिजमो दधिवेचन, या चार्लीवर.]
पुष्पपरागसुगंधित शीतल अतिमंद चरे वनवायु हा ॥
निविलतखंतिल पक्षि उठोनी शब्द करिति किति
मंजु हा ॥ पुष्प० ॥ धू० ॥ निविडकुंजमुखिं मोर
मयुरी नदुनि थदुनि नाचति हे ॥ हरिण उडति बहु
शुशक धावती गिरिवरिं डोलत नाग हा ॥ पुष्प० ॥ १ ॥

अर्जुन-सुभद्रे, या समुद्रतीरीं जो रैवतक पर्वत दिसत
आहे, त्यावर जाऊन जर आपण पाहूऱ लागलों तर यापे-
क्षांही विशेष मौज या वेळीं दिसणार आहे.

सुभद्रा-पूर्वी आपण या पर्वतांतील ज्या गुहेत बसलौ
होतांती मला दाखविण्याचें जरकबूल कराल तर मी येईन.

अर्जुन-हो हो; ती गुहा येथून जवळच आहे.

सुभद्रा-ठीक आहे, चलावें तर.

अर्जुन-पण तूं अंगावर ती शालजोडी पांघरण्यास घे.
कारण तेथला वारा तुला सहन होणार नाहीं. (शालजोडीकडे
षोट दाखवितो.)

सुभद्रा-ती शाल फार जड होईल. दासींनीं माझ्या
आणलेल्या वस्त्रांतून एखादें हलकेसें वस्त्र घेतें, गरज पड-

लीच तर पांघरीन. (आंत जाऊन शेला पदराच्या आंतुन काखेत घेऊन येते.)

अर्जुन-चल, अशी ये. (दोधें पर्वतावर चढलेंसे दाखवि-
प्रान.) सुभद्रे, जरी अथापि ऊन झाले नाहीं तरी या थो-
ह्याशा चालण्यानें किती तरी तुला श्रम झाले हे—
पद.

[कर्नाटकी नाट्य राग-ताल धुमाळी.]

वदनीं घर्मजलाला ॥ पुसुनि पुसुनि कर शिणला ॥
श्वासभरित उर जहाला ॥ ये रक्षणा गालाला ॥१॥
तर या ठिकाणीं बमून जगाशी विश्रांति ये.

सुभद्रा-आपणालाही ही चढण चढतांना श्रम झाले
क्षाहेत; पण निमित्ताला मी वरीच सांपडले ह्याणायची.

अर्जुन-येरे तसें कां होईना. या ठिकाणीं थोडा बळ
बमून नंतर त्या गुहेकडे जाऊ. (दोधें खालीं बसतान.)

सुभद्रा-(खालीं पाहिलेंसे करून) यनिगज, या द्वार-
केनील संपूर्ण नगनारी ह्या लहानशा समुद्रतीरच्या उपव-
नांत या पवेताच्या मुलपदेशीं एकत्र झालेल्या येथून दिस-
ताहेन; त्यावरून मला असें वाटते—

पद.

[दोलेरे जोबन मधुमा, या ठुंबरीच्या चालीवर.]
गिरिवर हा सवदागिर आणि सिंधुपथें नौका भरुनी ॥
पुरुषयुवतिंचीं चित्रे मांडी विकण्यास्तव बाजारवनीं ॥
बघुनि वाटते मन्मनीं या समयीं कीं ॥ बघु० ॥
भूषाढंकृत पौरजनीं ॥ बघु० ॥ धू० ॥

अर्जुन—(हास्य करून) सुभद्रे, तुझी कल्पना माझ्या
मतें अगदीं बरोबर जुळली—

पद.

[चाल सदर.]

त्या चित्रांतुनि सुंदर पुतळी निवडुनि मी करिं घे-
वोनी ॥ जात तयासंनिध पुसाया मोळ किती वदरे
ह्याणुनी ॥ बघुनि वाटतें मन्मनीं या समयीं कीं ॥
बघु० ॥ भूषालंकृत पौरजनीं ॥ बघुनि० ॥ १ ॥

सुभद्रा—(किंचित् लाजेलसे करून आपल्याशीं) अगचाई,
माझीं बोटें माझ्याच डोक्यांत गेलीं. (उघड) पण यति-
राज, आपलें हें विषविजनाप्रमाणे भाषण मी आजच ऐकतें.

अर्जुन—भोजनांत जसा एकच प्रकार कंटाळा आणतो
जटूत मौजेच्या भाषणांत निरनिराक्ष्या तन्हेचे रस आणले
नाहींत तर वेळ गमतीनें जात नाहीं; शिवाय आहां अद्वै-
तवाद्यांना कसचा प्रतिबंध आहे ? आही कांहीं बोललों
तरी वस्तुतः अलिसच असतों.

सुभद्रा—(आपल्याशीं) यांचा पूर्ववृत्तांत विचारून
घ्यावा असें पुण्य क्षिप्र दिवस माझ्या मनांत आहे; पण संधीच
मिळाली नाहीं. आज ही वेळ बरीच आली आहे,
तर विचारतेंच यांना.

अर्जुन—सुभद्रे, स्तव्य कां वसलीस ! दुसरा एखादा
अलंकार करण्याच्या विचारांत आहेस वाटतें.

सुभद्रा—नाहीं महाराज; आपणांस कांहीं विचारायचे
मनांतून आहे, तर कोप न करितां सांगितलें पाहिजे.

अर्जुन-तुला काय विचारायचे असेल तें खुशाल विचार, मला काहीं राग यायचा नाहीं.

सुभद्रा-हा संसार नोट झाला तर यांतही सौख्य पुष्कळ आहे.

साकी.

सुंदर ललना स्थिर लक्ष्मी गृहिं गुणवान् सुतही ज्याला ॥ पुत्रापोटीं पुत्र होय तरी स्वर्गाधिक सुख त्याला ॥

तर असें तें संसारसुख अशा तरुण वयांत आपण कौ सोडलें हें मला सांगितलें पाहिजे.

अर्जुन-सुभद्रे, संसारांत सुख आहे हें ह्यणें मुक्तींच खोटे आहे. पहा-

साकी.

निःसारीं संसारीं नच सुख होत सुखाची भ्रांती ॥ अंगुष्ठ मुखीं चोखुनि बालक सेवी निज लाला ती ॥ परि त्या वाटतसे ॥ मातृस्तन्यचि पीत असे ॥ १ ॥

सुभद्रा-तें खरें आहे; पण जन्मतांच अशी विरक्तता कोणाला होत नाहीं. काहीं तरी कारण लागतें. तेव्हां आपणांस असें वैराग्य उत्पन्न होण्यास निर्मित्त काय झालें तें सांगावें.

अर्जुन-काय सांगूं तुला !—

दिंडी.

माझी मातुलकन्यका स्पृशीला ॥

तिचा माझा बहु लोभ जुळुनि गेला ॥

मान्य पूर्वीं तद्धु असुनि त्याला ॥

पुढे नीचांनीं वचनभंग केला ॥ १ ॥

सुभद्रा—(आपल्याशी) अगदाई, काय तरी चमत्कार हा ;
पद.

[हजारोमेरा कानका मोती, या दुंबराच्या चालीवर.]
एकल जगीं सारखे बंधु ॥ बहुत निर्दय जणु कप-
टाचे सिंधु ॥ सकल० ॥ धू० ॥ शालक लक्ष्मी ब-
घती केवल ॥ नच त्या जरि गुणविंदु ॥ सकल० ॥

(उघड) वरै, तुमच्या त्या मातुलकन्येन आपला तो
निश्चय तसाच ठेविला कीं बंधुप्रमाणे तीही फिरली !

अर्जुन—छे छे; तिची योग्यता काय सांगावी ! अशा
खिया फार विरळा.

अभंग.

[राग देस-ताल दादरा.]

माझ्यासाठिं तीने ॥ अन्न वर्जियेले ॥ रक्त शेष-
विले ॥ विरहाभीने ॥ वेडी ठरवोनी ॥ कोंडुनि ठे-
वीले ॥ ऐसे छळ केले ॥ बंधूनींही ॥ परि तिने
नाहीं ॥ मन बदलीले ॥ निर्मळ राखीले ॥ माझ्या
ठाई ॥ १ ॥

सुभद्रा—(आपल्याशी) शाबास ! बाई शाबास ! मी
समजत होतें कीं, या जगांत असलें दुःख सहन करण्याला
मला एकटीलाच ब्रह्मदेवानें निर्माण केली. पण नाहीं; तुंही
मजप्रमाणेच दुर्भागी उत्पन्न झाली आहेस. (उघड) वरै
काय झाले ?

अर्जुन-पुढे काय ब्हायचें! जसजसा माझ्याविषयीं
तिचा आग्रह वाढत चालला, तसतसा तिच्या बंधूंचाही
मला ती न देण्याविषयीं हट वाढूं लागला. तेव्हां मला
विरक्तता उत्पन्न होऊन संन्यास घेऊन तीर्थयात्रा करूंलागलों.

सुभद्रा-स्वामिहाराज, तुमचें चरित्र अगदीं माझ्या
कथेसारखेंच असल्यानें तुझी व मी समदुःखी होतों. मात्र
अंतर एवढे तुम्ही संन्यास घेऊन दुःखमुक्त शालांत, मी
मात्र या दुःसह तापामींत तशीच जळत आहे.

अर्जुन-सुभद्रे, तुझी आणि माझी कथा सारखीच
ह्याणतेस तें कसें काय तें सांग.

सुभद्रा-पूर्वाश्रमींची तुमची जी मातुलकन्या तीच मी
असें समजा, ह्याणजे मला कशा प्रकारचे दुःख आहे हें
कांहीं सांगायला नको.

अर्जुन-तें ज्ञालें; पण माझी मातुलकन्या ज्याच्याक-
रितां दुःख करीत होती तसें तुझें कोण आहे!

सुभद्रा-ऐकावें महाराज—

पद.

[क्षीरसागर नम्मनी-या कर्नाटकी चालीवर.]

पांडुनृपति जनक जया ॥ माता कुंती यदुतनया ॥
धर्म भीम बांधव जया ॥ नामें विजय जो ॥ १ ॥
अर्पियलें या शरिरा ॥ तया लोकधनुर्धरा ॥ न फिरे
जारि चराचरा ॥ कंठ चिरियला ॥ २ ॥

तर माझा हा निश्चय सिद्धीस जावा असा आपल्या
आशीर्वाद असावा.

अर्जुन-दृढनिश्चयाचे फल सर्वेश्वर दित्यार्द्दचून कधीं
राहणार नाहीं. (आपल्याशी) अहाहा ! आता कशाचा
संशय उरला आहे बरे ! तर माझी इला ओळख देऊन
इचें आतांच हरण करूं काय ! अथवा नको. आणखी
काय मोज होते ती पहावी.

सुभद्रा-यतिराज, आहीं बराच वेळ या ठिकाणी
विश्रांति घेतली; आतां त्या गुहेकडे चलायचेंना !

अर्जुन-ठीक आहे; चला. (दोघेही थोडा वेळ चाललेसें
द्वाखवितात.)

अर्जुन-सुभद्रे, हीच ती गुहा. या ठिकाणी मीं कांहीं
दिवस मोर्न्या आनंदानें घालविले.

सुभद्रा-अगचाई, या गुहेत घराप्रमाणें सर्व सोई आहेत !

अर्जुन-पूर्वीं येथें कांहीं सोई नव्हत्या; पण मीं येथें
थेऊन राहिल्यावर भक्तजनांनी हा सर्व तजविजी केल्या
आहेत.

सुभद्रा-हा गुहेच्या तोंडाशीं मांडव तरी किती सुरेख
आनला आहे ! मला वाटतें कीं एखांदं लप्पच या ठिकाणीं
होऊन गेलें कीं काय !

अर्जुन-अथवा होणार आहे ह्याणून तयारी केली आहे,
अशीही कल्पना शोभेल.

सुभद्रा-यतिराज, या गुहेतून हिंून पाहून यावें अशी
मला इच्छा झाली आहे. तर आंत जाऊन पाहून येऊं
का ! कांहीं श्वापदाचिपदांचे भय नाहींना !

अर्जुन-येथें कांहीं भय नाहीं; खुशाल जाऊन पाहून ये.

सुभद्रा-मी जाऊन येतें सोंपर्यंत आपण या मंडपात
वसावें.

अर्जुन-ठाक आहे. (बसतो, सुभद्रा युहेत जाते.)

अर्जुन-(आपल्याशीं) हें ठिकाण आपले हृदय उघड
करण्यास फार चांगले आहे; तर—
पद.

[राग कालंगडा-ताळ विताळ.]

निजरूप इला मी दाऊं का ॥ निज० ॥ भू० ॥ सर्व
चारित मम सांगुनि येथुनि सुंदरिला शृंहिं नेऊं का
॥ निज० ॥ १ ॥

अरे, पण इद्दाचित् यादववीर अंगावर चालून येतील
स्थांवें निवारण करण्याला आपणापाशीं शक्त नाही. काय
करावें ! [इनक्यांत सुभद्रा हातांत एक गाठोडे व धनुष्यवाण
घेऊन युहेतून बाहेर येते.]

सुभद्रा-महाराज, या गुहेतील अगदीं शेवटल्या कौण-
स्थांतील कोनाड्यांत मला हें सांपडले. तेब्हां हें काय आहे
हें पहावें.

[असें ह्याणून गाठोडे व धनुष्यवाण अर्जुनापुढे टेशेते.]

अर्जुन- (आपल्याशीं) वाहवा ! वाहवा ! आती
मात्र दैव अनुकूल झाले खरे. हा माझा पोकास व धनुष्य-
वाण असें, ज्या वेळीं मीं हा संन्यासवेप घेतला त्या वेळीं
या गुहेत एकीकडे टेविले हांनें तं माझ्या ध्यानांतही नसून
थोग्य प्रसंगीं माझ्या प्रियेलाच सांपडले ! ही गोष्ट फार
झांगली झाली. माझें धनुष्य माझ्या हातीं आले. मी आती

कोणासही जुमानणार नाहीं. (उघड) सुभद्रे, हे पदार्थ कोणा तरी राजपुत्राचे असावेत.

सुभद्रा- (गाठांडे सोडून सर्व वस्त्रे व भूषणे पाढून) य-
तिराज, हीं सुंदर भूषणे व वस्त्रे माझ्या दृश्याखालून गेलीं
असांवित असें वाटते; पण अमुकच प्रसंगी हें कांहीं
आठवत नाहीं.

अर्जुन- तुझ्या त्या अर्जुनाचीं तर नव्हेत ! कारण तो
वेषांतर करून तीर्थयाचेस गेला असें मीं ऐकिलें आहे.

सुभद्रा- (अपल्याशीं) यांच्या शरीराची आरुति व
बोलण्याचालण्याची ढब अगदीं त्यांच्यासारखीच दिसत
असून यांनी आपली जी पूर्वाश्रमाची कथा सांगितली,
त्यावरून तर मला एक विलक्षण आशा उत्पन्न झाली
आहे, तर त्यावरूपलची खानी करून घेण्याला असंच केलें
पाहिजे. (उघड) महाराज, मला एक इच्छा उत्पन्न झाली
आहे, ती आपण पूर्ण केली पाहिजे.

अर्जुन- तुला आज निरिच्छ करून सोडतों. काय तें
बोल ह्याणजे झालें.

सुभद्रा- महाराज, मी आपणाला देवाप्रमाणे पूज्य
मानून आपली सेवा करीत आहें आणि भक्त जसे आपल्या
देवास निरनिराळे पोषाक देऊन दर्शन घेतात तदूत हा
पोषाक आपणावर घालून आपलें दर्शन घ्यावें अशी मला
इच्छा उत्पन्न झाली आहे.

अर्जुन- (आपल्याशीं आनंदानें) अरे हे प्रारब्धा !
जितके मला दुःख दिल्लेंस तितका आज आनंदाचा दिवस

आणलास. (उघड) सुभद्रे, तुझ्या इच्छेप्रमाणे होऊं दे.
घटकाभर हा पोषाख मी तुजकरितां धारण करण्यास
तयार आहे.

सुभद्रा- (हातांत धोतर घेऊन) तर मग हें वख आपण
परिधान करावे.

अर्जुन- (कच्छ घालून वस्त्र परिधान करितो.)

सुभद्रा- आतां हीं सर्व वस्त्राभरणे आपणास घालते.
(असे ह्याणून सर्व वस्त्रालंकार अर्जुनावर घालून अर्जुनाची समग्र
मृत्ति पाहून चकित होऊन लाजते व एकीकडे तोंड करून
आपल्याशीं) अगचाई, हे थेट माझ्या प्राणवळुभाप्रमाणे
दिसतात, तर देवा ! तेच असतील काय हे ?

पद.

[मंजूळ बोले, या चालीवर.]

मन्त्रेत्र गुंतले ॥ लुब्ध झाले ॥ ज्यांवरि असे ॥

चित्तांत सांचले ॥ तेचि आले ॥ बाहेरी तसे ॥

॥ चाल ॥ नरवर हे काय बाई ॥ शुद्ध मन हें ॥

साक्ष देई ॥ १ ॥

अग पण वेडे सुभद्रे, माणसासारखीं माणसें पुष्कळ
असतात, तर केवळ रूपसादृश्यांतं कसू नको.

अर्जुन- सुभद्रे, अशी एकीकडे तोंड करून कां उभी
गहिलीस ? तुझा पोषाख सर्व घालून झाला ?

सुभद्रा- (अर्जुनाकडे तोंड करून) सर्व झाला; पण
अंगावर एक शेला पाहिजे तो कांहीं यांत नाहीं.

अर्जुन- नाहीं तर नाहीं; मी आपली पहिली छाटीच
अंगावर घेतों.

सुभद्रा- (आठवलेंसे करून आपल्याशीं) आतो हा शेला यावा सूणजे हेच जर प्राणनाथ असतील तर ओ-लखतीलच. (उघड) नको, नको; मजजवळ मध्या मी आणलेला शेला आहे तोच देतें. (असेहीणून तो शेला देते.)

अर्जुन- (शेला उघडून आनंदानें) अरे, काय तरी घमत्कार हा ? ज्या शेल्यावर स्वतः कशिदा काढून मध्यें माझें नांव घालून माझ्या मातुलकन्येने पूर्वी मला दिला होता तोच हा शेला. (चेष्टनें) पण या स्त्रीपाशीं तो कसा आला हें कांहीं कळत नाहीं.

सुभद्रा- (लाजून खालीं मान घालून आनंदानें आपल्याशी) स्वचित प्राणनाथच हे. (उघड) ती स्त्रीच आपली मातु-लकन्या सूणून हा शेला आला असेल.

अर्जुन- (सुभद्रेजवळ जाऊन तिच्या स्कंधावर हात टेवून) सुभद्रे, तूं काय सूणतेस तें कांहीं मला कळत नाही.

सुभद्रा- (अर्जुनाचा हात स्कंधावरील काढून) मला इतके दिवस संशयात ठेवलेले अजून नाहीं का पुरें शालें ?

अर्जुन- असो, तूं माझा अति प्रिय शेला मला दिलास याजकरिता तुलाही मी कांहीं बक्षीस देतों. ही घे रत्नमाला. (असेहीणून तिच्या कंटांत ती रत्नमाला घालतो.)

सुभद्रा- (माला रेखून पाहून) अगदाई, जी माझ्या प्राणपतींनीं पूर्वी मला मोठ्या प्रेमानें दिली होती तीच ही रत्नमाला ! (चेष्टनें) पण यांजपाशीं ती कशी आली असावी ! (असेहीणून खालीं मुख करून हंसते.)

अर्जुन- हे मत्याष्टंजीविनी प्रिये,-

पद.

[मुला सांग वृपतीस० या चालीवर.]

भूमि, जल, तेज, पवमान, नभ पांच हीं आदि
तत्वें करुनि साक्ष धरितों ॥

(तिचा उजवा हात आपल्या हातांत घेऊन)

पाणि तूळा सखे वीर नर पार्थ हा धर्मकामीं तुला
आज वरितों ॥ प्रिये सोडि सोडी अतां संशयातें ॥
देह सखि गाढ आलिंगनातें ॥ प्रिये सोडि० ॥ १ ॥

(असें म्हणून तिला आलिंगन देतो.)

सुभद्रा—(अर्जुनास आलिंगन, त्याच्या उरावर मान टाकून)

पद.

[जिनी केसरीलो, या गम्याच्या चा० ताल दादरा.]

बहुत छळियलें नाथा ध्यर्थ शिणविलें ॥ धू० ॥

लावियलें तुळां ध्यायाला ॥ यतिवेषा ऐशा

वीरा-अणिलें-निंदा-सपदतेला ॥ तें सारेही

विसरुनी शेवटिं सौख्य दाविलें ॥ बहुत० ॥ १ ॥

अर्जुन—(तिच्या हनवटीस हात लावून) प्रिये, जें शालें
तें फार चांगलें झालें. कारण-

पद.

[अबमोरि छांड दे, या दुंबरीच्या चालीवर.]

सुविहित जाहलें ॥ बहुत खुले भेटही जुळले रति-

मदनचि जसें ॥ सुवि० ॥ धू० ॥ जलद जडत जसें

तस लोह तें अया सुतप्ता विरहित अह्यी तसे ॥

सुवि० ॥ १ ॥

तुला आणखी सांगतों, तुळें आमचें चरित्र असें चमत्कारिक झालें आहे की, पुढे तें कर्वाना नाटक रचण्यास फार उपयोगी पडेल.

सुभद्रा-प्राणवळभा, कित्येक घडून आलेल्या गोष्टीं-बळूल माझी कांहीं अफ्ळल चालत नाहीं. हा आपणापाशीं असलेला शेला मजजवळ कसा आला आणि माझ्या कंठांतील रत्नमाला तुमच्या हातीं कशी गेली ?

अर्जुन-प्रिये, यासंघंधीं मला जितके ठाऊक आहे तितके तुझ्या कानांत सांगतों. (तिच्या कानांत मागील गोष्ट सांगितल्याप्रमाणे करितो.)

सुभद्रा-तरीच त्या वनांत आपण मला भेटलां सरे, पण त्या वेळीं आपले मुख रक्कानें भरल्यामुळे व मी अति दुःखांत असल्यामुळे आपणांस ओळखलें नाहीं. तरी पण मला थोडासा भास झाला. पण प्राणनाथ, ज्यानें मला वनांत आणले, तो राक्षस कोण असावा ? आणि पुनः मी आपल्या मंदिरांत कशी पोहोंचलें हें कसें कळेल !

[तदनंतर राक्षस प्रवेश करतो.]

राक्षस-(हात जोडून) महाराज, सुभद्रादेवी दुर्योधनास प्राप्त न व्हावी क्षणान ऐन मुद्रूर्तीच्या वेळीं श्रीरुण्णाच्या आज्ञेप्रमाणे त्यांना घोर अरण्यांत आणिलें व त्यांच्या कंठांतील रत्नमालेसहित पचाची धैली तेथें टाकून पुनः त्यांस त्यांच्या महांलांत नेऊन ठेविलें.

सुभद्रा-अरेरे, रुण्णानें माझ्याकरितां इतके केलें असून मीं त्याचीही निंदा पुण्यक केली.

राक्षस-अर्जुनकाका व सुभद्राकाकी या उभयतांच्या चरणीं हा चालक घटोत्कच वंदन करितो. (नमस्कार करितो.)

अर्जुन-अरे ! हा भीमपुत्र घटोत्कच !!! वत्सा ये, मला आलिंगन दे. (त्यास आलिंगन) बाळा, त्या प्रसंगीं तुझ्या शरीरांतून मीं रक्त काढिले याचदूल आतां मलां फार वाईट वाटतें.

राक्षस-काका, त्याचें मला किमपि दुःख झालें नाहीं; उलट मला आनंदच वाटला.

अर्जुन-असो; तूं माझ्या कामीं इतका झटलास याच-दूल तुझ्या पित्याला परमानंद होईल.

सुभद्रा-(पुनः अर्जुनास आलिंगन) प्राणनाथ, आपण दुसरी कांहीं तरी युक्ती करायची होती, तें सोडून संन्यास घेऊन लेकांनी चेष्टा करण्याला साधन कां घरें केलें तें !

अर्जुन-मिये, जें मीं केलें तें तुझ्या सूचनेवरून केलें.

सुभद्रा-काय ? संन्यास घ्यायला मीं आपणास सांगितलें !

अर्जुन-हो हो-मी केवढ तोंडातोंडी नाहीं सांगत. त्याचदूल तुझा लेख दाखवीन--हें पहा. या घटोत्कचांने तुझ्या कंठां-तील रत्नमाला ज्या धैर्यांत घालून तेंये टाकिली होती त्यांत तुझ्या हातचें हें पत्र होतें. (पत्र निच्या हातीं देतो.)

सुभद्रा-(पत्र वाचून पाहून) हें अक्षर माझ्या अक्षरा-सारखें आहे; पण हें मीं लिहिलें नाहीं.

[एकदम कृष्ण प्रवेश करतो.]

कृष्ण-ताई, तुला अर्जुनच पति मिळावा, क्षणून जो

घेत रचिला होता त्याची जुळणी नीट होण्याकरिता तुह्या अक्षरासारखे अक्षर काढून हें पत्र मीं लिहिले, समजलीस.

सुभद्रा-(लाजून अर्जुनाचे पाठीशीं उभी रहोते.)

कृष्ण-(अर्जुनाकडे तोंड करून) परम सायाताने पली मिळविलेल्या माझ्या मित्राचा विजय असो.

अर्जुन-कृष्णा, तुझा हा गुप प्रसाद मला कळला नसल्याने तुझी मीं निंदा केली त्याची तूंक्षमा करशीलच.

(असें म्हणून त्यास आलिंगतो. कृष्ण व पार्थ भेटतात.)

सुभद्रा-(कृष्णास नमस्कार करून व गाहिंवरून) कृष्णा, तुझे मजवर उपकार किती झाले हें कांहीं माझ्याने सांग-वत नाहीं.

कृष्ण-(निला जषळ घेऊन डोळे पुसून) ताई, मी दुस-त्याकरिता झटलों असतों तर उपकार झाले असते. अग, माझें कर्तव्य मीं केले, समजलीस !

सुभद्रा-अजून मोठे विघ्र तें आहेच. दादांची समजूत कशी करशील !

कृष्ण-त्याविषयीं तूं काळजी करूं नको. आतो मी सांगतों असें करा. घटोल्कचा, तूं ही अर्जुनाच्या यति-वेषाची सामग्री सर्व एकत्र बांधून या पर्वताच्या मूलप्रदेशीं नेऊन टाक आणि यांच्या मागेंच ऐस. आणि तसा प्रसंग पडलाच तर मीं सांगितल्याप्रमाणे कर.

राक्षस-आज्ञा(असें म्हणून दंड छाट्या आढ़िकरून घेऊन जातो.)

કૃષ્ણ-પાર્થી, આતાં તું સુભદ્રેસહર્તમાન હૃદ્દલ્દ પૂર્વ-
સ્થળીં ચે. મી પુર્ઢેં જાતોં. (નિષ્ઠુન જાતો.)

અર્જુન-પિયૈ, આતાં આલ્યા માર્ગાને જાઓં ચલ. એક-
વાર બલરામાલા ભેટૂન રાજરોસ હોઊં.

સુભદ્રા-ચલાવેં. (ઉમયતાં કાંઈં ચાલતાત.) માલ્યા
ઉરાંત કશી ધડકી ભરલી આહે, કારણ ત્યાંચા કોપ ફાર
ભયંકર આહે.

અર્જુન-(અવજોને) અગ જા, કાય કરણાર આહે તો. મા-
લ્યા હાતાંત ધનુષ્ય અસલે હ્યણજે યમાલાદી મી ભિણાર નાઈં.
[દોચેં નિષ્ઠુન જાતાત. પડ્યાંત ' અરે ધાંચા, પછા ' અસા ગલ-
ચલા હોતો.] [હા વિષ્કંભક.] [નદનંતર ગલચલા શ્રવણ કરતિ
હાતાંત ગદ્દા ઘેઠન બલરામ પ્રવેશ કરિતો.]

બણ૦-(આપલ્યાશીં) અરે, કાંઈં કારણ નસતાં યા
બેળેસ ગલચલા કસલા હોત આહે ! કોણ આહેરે તિકડે !

[હાત જોછુન લંઘકુર્ચ નાંબાચા એક રાક્ષસ પ્રવેશ કરિતો.]

લંબ૦-(હાત જોછુન) સરકાર, એક મોઠી દુઃખકારક
શાતી આહે. આપણાંસ સાંગિતલ્યાવાંચૂન નિર્વાહ નાઈં.

બલ૦-(ધાબસ્લન) અરે, અસેં કાય ઝાલેં તેં બોલ બોલ—

લંબ૦-મહારાજ, સુભદ્રાતાઈસાહેબાંના ઘેઠન તો દાંભિક
યતિ પદ્ધન ગેલા.

બલ૦-(કોપાને ત્યાચ્યા અંગાવર ધાંદૂન જાઊન) અરે
નિર્લજ્જા, નિર્બલ્યા, નપુસકા, હી ગોણ હોઈપર્યેત તું આણિ
તદ્દ્યા હાતાસાલચે તે સહસ્ર પહારેકરી નિજલે હોતે કીં
મેલે હોતે રે ! થાંચા હ્રામસ્થોરાંનો, યા અપરાધાબદુલ
જુણા સર્વત્રાંસ તોફેચ્યા તોડીં બાંધૂન ઉડવૂન ટાકતોં. અરે

तो रुण कुठें आहे ? कोण आहेरे, माझा रथ तया
करून लवकर आणा.

श्लोक - अनुष्टुप्.

चालीन पालथी पृथ्वी ॥ स्वर्ग पाडीन खालती ॥
बघतों जातसे कोठें ॥ दुष्ट चांडाल तो यती ॥

[तदनंतर कृष्ण प्रवेश करतो.]

कृष्ण - दादा, इतके संतापायला काय झालें तरी काय ?
बल० - काय ? तुला अद्याप कळलेच नाहीं ! तो यति
क्षणे मुभद्रेस घेऊन पळून गेला !

कृष्ण - हें भविष्य मी पूर्वाच केलें होतें. पण आपण
कुठें एकलंत ?

बल० - (कृष्णाकडे तोंड करून रागानें) कृष्णा, हें सर्वे
कपट तुझें आहे. मी पक्के समजतों. तू ज्या त्या माझ्या
वेतांत असेंच विघ्न करतोस. जाऊ दे, मलाही कंटाळा
आला, नको तें राज्य आणि नको तो प्रपंच. मी संन्यास
घेऊन कोठें तरी निघून जातो. कोण आहेरे, माझ्या संन्या-
साची तयारी करा.

[इतक्यांत हातांत यतिवेषाची सामग्री घेऊन एक चाकर
प्रवेश करितो.]

चाकर - हा ध्यावा भहाराज यतीचा वेष.

बल० - अरे वः ! कृष्णा, मी संन्यास घेऊन लवकर
निघून जावें ह्याणून किती तयारी ठेवली आहेस तरी ही !

कृष्ण - दादासाहेब, तो काय ह्याणतो हें पुरतें ऐकून
घेतल्यावांचून टीका करू नये.

बल० - (दुच्छतेनें) तूच के ऐकून काय ह्याणतो तें,

कृष्ण- (चाकरास) कायरे, काय हाणतोस तें
ट सांग.

चाकर- ऐकावें महाराज. सेनापति सात्यकीमहाराज ताईसाहेबांच्या शोधाकरितां हिंडत असतां पर्वताच्या मुळ-प्रदेशीं हा यतिवेष पडलेला सांपडला, तो मजकडे देऊन त्यांनी मला पुढे पाठविलें. मागून ते स्वतः सर्व वृत्तांत समजून घेऊन येत आहेत.

[इतक्यांत सात्यकी प्रवेश करितात.]

सात्यकी- उभयतां सरकारचा विजय असो. महाराज, आनंदकारक वर्तमान निवेदन करण्यास आलों आहे.

बल०- (शांत होऊन) वत्सा, बोल बोल लवकर.

सात्यकी- सुभद्राताईसाहेबांस एका सुंदर तरुण राज-पुत्रानें सोडविली व त्यांसहवर्तमान तो या पर्वतावरून खालीं उतरून येत आहे. त्यांनें त्या दांभिक यतीस शिक्षा करून त्याचा वेष काढून घेऊन या पर्वताखालीं टाकून दिलेला मला सांपडला तो तर पहाण्याकरिता पुढे मी पाठवून दिलाच होता.

बल०- वरें, सात्यकी, तो तरुण राजपुत्र कोण असावा असें तुला वाटलें !

सात्यकी- मीं त्याला दुरून पाहिलें असल्यामुळे अमुकच असें सांगतां येत नाहीं. पण बहुशः तो राजा दुर्योधन असावा असें मला वाटलें.

बल०- कोणीही असो. असा ज्यांनें मजवर उपक्रेला त्याला मीं आपली मुभद्रा अर्पण केली.

कृष्ण- दादा विचार करून थोला; दुर्योधनास घटक
गेलेले आहे.

बल०- अरे, अरे, तो दुर्योधन असला तर वरेच ज्ञाले.
मसला तरी तो माझा शिष्यच आहे, त्याची समजूत मी
हवी तशी करीन. सात्यकी, तू लवकर जा, आणि त्या
राजपुत्रास सुभद्रेसह इकडे घेऊन ये. मी त्याला भेटण्या-
विषयी अति उत्सुक ज्ञालो आहे.

सात्यकी- आज्ञा. (असें महणून आंत जाऊन सुभद्रा ए
अर्जुन यांसह प्रवेश करून) असें इकडे यावें. हे सरकार
आपणास भेटण्याविषयी उत्सुक ज्ञाले आहेत.

बल०- (दोन पावळे पुढे होऊन) शाबास, वीरशिरोमणे,
शाबास. तू केलेल्या उपकाराबद्दूल ही माझी प्रिय भगिनी
सुभद्रा मी तुला अर्पण केली.

(अर्जुनास ओळखून) अरे ! घात ज्ञाला. न जाणती-
मी दिलेले वचन कांहीं खरें नव्हे. (रागाने) अरे चांडाळा
अधमा पार्थी ! अशा कपटानें सुभद्रा मिळवूं पहातोस
काय ! तर सुभद्रेबद्दूल या गदेचा प्रहार तुला देतों.
(गशप्रहार करण्याकरिता अर्जुनावर जातो तो गर्मुनी येऊन
बलरामाचा हात धरितात.)

गर्ग०- हां हां ! बलरामा, वचनभंग करूं नकोस. ३०-
झीवर ये, शुद्धीवर ये. अरे, अर्जुनाधा घात करून भागि-
नीला वैधव्य आणणार कीं काय ?

बल०- (गदा फेळून देऊन) तर महाराज ती गदा
घेऊन माझ्या ढोक्यांत घालावी,

गर्ग०—रामा, तू महाज्ञाता असूच असें काय वरें वेड पांघरतोस ! तुझा मजवर विश्वास आहे की नाहीं ? मी कांहीं तुमचें अकल्याण होऊ देणार नाहीं.

बल०—गुरुराज, आपलें वचनामृत प्राप्तन करितांच माझा सर्व संताप नाहींसा होऊन मी शांत झालों.

गर्ग०—ऐक तर. सुभद्रेला अर्जुनच पति योग्य आहे आणि अर्जुनाला सुभद्रा खी योग्य आहे. यडुपांडूंचा जो पूर्वापार संबंध चालत आला आहे तो तसाच चालावा अशी मी सर्वेश्वरापाशीं प्रार्थना करितों.

बल०—(शांत होऊन) मी आपल्या इच्छेविरुद्ध वाषणार नाहीं.

गर्ग०—तर मग सुभद्रेचा हस्त अर्जुनाच्या हातांत भजदेखत घाल, आणि अर्जुनावरील राग सोडून देऊन त्याजवर लोभ कर.

बल०—ठीक आहे. गुरुंची आज्ञा प्रमाण.

गर्ग०—पार्थी, तू बलरामास नमस्कार कर.

अर्जुन—आर्या, मी आपणास अभिवादन करितों.
(नमस्कार करितो.)

बल०—(सुभद्रेचा हात धरून अर्जुनास) वत्सा,
(साकी पूर्वार्थ.)

हा भगिनीचा कर मीं तव करिं धनंजया घे दिघला ॥

अर्जुन—(उत्तरार्थ म्हणतो)

अत्यादरपूर्वक मीं याचा स्विकार पहा केला ॥

कृष्ण—(साकीचा शेवट करितो)

१२४ संगीत साभद्रै नाटक.

जांदा सौख्यभरें ॥ शोभो कुल तव सत्कुमरे ॥

[इतक्यांतं रुक्मिणी प्रवेश करिते.]

रुक्मिणी—वन्से, माझ्याशीं अचोला धरलेला आता
तरी सोडालना ! शेवटीं संन्याशालाच वरिलेंत पण !

सुभद्रा—(खालीं मान घाडून, लाजून) वहिनी, आता
घोलशील तितकें थोडें आहे,

गर्ग०—पार्थी, तुझे सर्व हेतु परिपूर्ण झाले. पण आणखी
कांहीं इच्छा असली तर माग.

अर्जुन—महाराज, आपल्या रूपेनें सर्व मनोरथ पूर्ण
झाले. आनां काय मागूं ! तथापि भगवंताच्या मनांतून
देण्याचें असेल तर हें भरतवाक्य असो—

श्लोक—पृथ्वी छंद.

वसो नृपतिच्या मर्नीं सदयता समाबुद्धि ती ॥
प्रजाजनहि सूद्यमें करुत आन्मदेशोन्नती ॥
सुकाव्यरचनीं असो सुलभ ती कवींना मर्ती ॥
स्वयंभु सकलां जनां निपजवो सुकाव्यीं रती ॥
गर्ग०—(वर हात करून) तथास्तु !

[असें झाल्यावर सर्व निघृत जातात.]

(पांचवा अंक समाप्त)

नाटककर्त्याची ईश्वरास प्रार्थना.



रणधीरा श्रीविरवरदगणपकुमरा ॥
निखिलसुराभरण ॥ रण० ॥ धू० ॥
मारहरा विद्युधवरा मोदकरा बहुगुणगंभीरा ॥
भस्मधरा विनतपरा कलितगरा सुखनिकरा ॥
सुगिरा सुखरा हृतकालकृतदरा श्रुतिशिखरसुविहारा ॥
ने वा तुं हा पतितनिजधरा तुजचि शरण ॥रण०।१।
दिग्वसना पुरमथना शिखिनयना पदनतसंस्थाना ॥
वृषवहना सुदितमना भवशमना कलिदमना ॥
स्वजनाकलना श्वशुराध्वरलवना स्थितिलयजन्य-
वसाना ॥
भी ताता तुं चुकवि शिवहरा जननमरण ॥रण०॥२॥
वेदनुता भ्रमरहिता बोधरता हिमनगजामाता ॥
योगजिता बहुविनता रजतसिता सुखभरिता ॥
वनितासाहिता तव किंकर लवता करि सुकवि बलवंता ॥
श्री कीं भूती प्रिय न मज जरा तवाचि चरण ॥रण०३।

